

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Odsjek za sociologiju

Stigma i marginalizirane društvene grupe-sociološki pristup

ZAVRŠNI MAGISTARSKI RAD

Mentor:
Doc.dr. Jelena Gaković

Kandidat:
Esma Kulalić

Sarajevo, 2021

Ako si pošten i iskren, ljudi će te možda iskoristiti.

Budi pošten i iskren, svejedno.

Ono što si gradio godinama, neko bi mogao možda srušiti preko noći.

Gradi, svejedno.

Ako nađeš mir i sreću, drugima to možda neće biti po volji.

Budi sretan, svejedno.

Dobro koje činiš danas, možda već sutra bude zaboravljeno.

Čini dobro svejedno.

Daj svijetu najbolje od sebe i opet neće biti dovoljno.

Daj svijetu najbolje od sebe, svejedno.

Kad se sve sabere, to je ionako između tebe i tebe.

I nije nikada ni bilo između tebe i njih, svejedno.

Majka Tereza

SADRŽAJ

ABSTRACT	4
SUMMARY	5
1. UVOD	7
1.1 PODRUČJE ISTRAŽIVANJA	7
1.2 CILJ RADA I ISTRAŽIVAČKA HIPOTEZA.....	8
1.3 METOD I STRUKTURA RADA	9
2. DRUŠTVENA STVARNOST KROZ SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM	10
3. STIGMATIZACIJA	14
3.1 Porijeklo i definicija stigme.....	14
3.2 Stigma kao socijalni konstrukt.....	19
3.3 Stigma, predrasude i strah	22
3.4 Stigma, lični i kolektivni identitet	25
4. SIROMAŠTVO I SOCIJALNA ISKLJUČENOST	32
4.1. Siromaštvo kao faktor socijalne isključenosti i marginalizacije.....	32
4.2. Oblici i vrste socijalnog isključivanja.....	36
5. MEDIJSKA REPREZENTACIJA MARGINALIZIRANIH GRUPA	41
5.1. Medijska reprezentacija i konstrukcija stereotipa	47
5.1.1. Društveni položaj žena i rodni stereotipi	47
5.1.2. Socijalna isključenost i negativni stereotipi prema Romima.....	49
6. ZAKLJUČAK.....	52
LITERATURA.....	54

ABSTRACT

Cilj ovog rada je analiza različitih teorija o stigmatizaciji, njenom nastanku i negativnim socijalnim reperkusijama. Prvo poglavlje "Društvena stvarnost kroz socijalni konstruktivizam" nam objašnjava stvarnost, društvene odnose, naše viđenje društvene "zbilje". Analiza stvarnosti kroz socijalni konstruktivizam nam služi da razjasnimo i pronađemo uzroke stigmatizacije u svakodnevnom životu. Stigmatizovane skupine su ljudi koji se uglavnom nalaze na samoj margini društva pa se ubrajaju u marginalizirane društvene grupe. Također, navode se i ostale skupine društva koje je, nastojeći ih opisati i obilježiti, izdvojiti na neki način, samo društvo dovelo u poziciju marginalizovanih. Takve skupine mogu biti Romi, feministički pokreti za borbu prava i položaja žena, žena ili muškarac koji trpi nasilje u bilo kojem obliku itd. U današnjim društvima stigma se odnosi na negativne stereotipne stavove o nekim grupama ljudi kao što su duševni poremećaji, invaliditet, boja koža, pa sve do krivog nosa, manjka ili viška kilograma i sl., pa i određene nacionalnosti ili etničke pripadnosti ili vjeroispovjesti. Zašto se oni nalaze na margini i koliko društvo tome doprinosi? Također, ukazujemo da li su ljudi i na koji način podložni (i skloni) stigmatizaciji. Kroz teorijsku analizu problema stigmatizacije nastoji se odgovoriti na pitanja da li je svijest o ljudima "na margini" niska i da li se na njoj treba raditi. Drugo poglavlje "Stigmatizacija" koje je ujedno i centralni dio rada, usmjeren je na analizu stvarnih izvora stigmatizacije i njenih pojavnih oblika u svakodnevnom životu. U ovom poglavlju vidimo historijski pregled od najranijih pojavnih oblika stigme do današnjih modernih društava. U ovaj pregled pojave stigme je uključeno mnoštvo teorija različitih autora kako bi se pokazao raznolik uticaj stigme kao i njena multidiscipliniranost. Poglavlje se sastoji od nekoliko potpoglavlja od kojih je prvi "Porijeklo i definicija stigme" zatim "Stigma kao socijalni konstrukt", zatim "Stigma, predrasude i strah" te "Stigma, lični i kolektivni identitet". U narednom poglavlju, poglavlju o siromaštvu i socijalnoj isključenosti, analiziramo faktore stigmatizacije te da li je siromaštvo uzrok iste i da li je siromaštvo jednako i socijalna isključenost. Jako je bitno napraviti razliku između siromaštva i socijalne isključenosti ili marginalizacije jer upravo ova dva pojma nisu isto, ali mogu uzrokovati i doprinjeti međusobnoj pojavi.

Naredno poglavlje "Medijska reprezentacija marginaliziranih grupa" nam objašnjava zašto i na koji način dolazi do stigmatizacije putem medija. Međutim, ljudi se informišu i bez pristupa medijima od ljudi kojima su okruženi u svojoj sredini. Informacija se brzo širi, ali obojena

pređrasudama, stereotipima mođe postati ozbiljan uzrok stigmatizacije. Govoreći o medijima treba se zapitati, ko nas informiše o tome i da li je stigma uzrok neinformisanosti ili pogrešne informisanosti? Kroz nekoliko primjera medijskih izvještaja mođemo vidjeti ustvari kako jedan članak mođe izazvati niz reakcija javnosti kojih nađalost mnogi nisu svjesni.

Ključne riječi: stigma, stigmatizacija, marginalizirane grupe, diskriminacija, mediji, siromaštvo, socijalna isključenost

SUMMARY

The aim of this paper is to analyze different theories about stigma and stigmatization, its origin and negative social repercussions. The first chapter, "Social Reality through Social Constructivism," explains reality, social relations, our view of social "reality." The analysis of reality through social constructivism serves us to clarify and find the causes of stigmatization in everyday life. Stigmatized groups are people who are mostly on the margins of society, so they belong to marginalized social groups. Also, other groups of society are mentioned, which, trying to describe and mark them, single them out in some way, brought society itself into the position of marginalized. Such groups can be Roma, feminist movements to fight for the rights and position of women, women or men who suffer violence in any form, etc. In today's societies, stigma refers to negative stereotypical attitudes about certain groups of people such as mental disorders, disability, skin color, up to a crooked nose, underweight or overweight, etc., and even certain nationalities or ethnicities or religions. Why are they on the margins and how much does society contribute to it? We also point out whether and in what way people are susceptible and prone to stigmatization. Theoretical analysis of the problem of stigmatization seeks to answer the questions of whether awareness of people "on the margins" is low and whether it should be worked on. The second chapter "Stigmatization", which is also a central part of the paper,

focuses on the analysis of real sources of stigmatization, its manifestations in everyday life and an overview of the situation in Bosnia and Herzegovina. In this chapter we see a historical overview from the earliest manifestations of stigma to today's modern societies. This review of the emergence of stigma includes a multitude of theories by different authors to show the diverse impact of stigma as well as its multidisciplinary nature. The chapter consists of several subchapters, the first of which is "Origin and definition of stigma", "Stigma as a social construct", "Stigma, prejudice and fear" and "Stigma, personal and collective identity". In the next chapter, the chapter on poverty and social exclusion, we analyze factors of stigmatization and whether poverty is the cause of the same and whether poverty is equal to social exclusion. It is very important to distinguish between poverty and social exclusion or marginalization because these two concepts are not the same, but they can cause and contribute to each other. The next chapter, "Media Representation of Marginalized Groups," explains why and in what way stigmatization occurs through the media. However, people are also informed without access to the media by the people they are surrounded by in their environment. Information spreads quickly, but colored by prejudices, stereotypes can become a serious cause of stigmatization. Speaking of the media, one should ask, who informs you about it and is stigma the cause of uninformedness or misinformedness? Through a few examples of media reports we can actually see how one article can provoke a series of public reactions which unfortunately many are not aware of.

Keywords: stigma, stigmatization, marginalized groups, discrimination, media, poverty, social exclusion

1. UVOD

1.1 PODRUČJE ISTRAŽIVANJA

Živimo u svijetu u kojem na svakodnevnom nivou vidamo određeni oblik diskriminacije, etiketiranja, predrasuda, stereotipa. Diskriminacija kao pojam, u najširem smislu riječi, znači razlikovati. Zloupotreba ovog pojma dovela je do toga da imamo diskriminaciju na osnovu pripadnosti naciji, narodu, socijalnom porijeklu, seksualnoj orijentaciji, materijalnom stanju, fizičkim ili psihičkim smetnjama i mnogim drugim osnovama i kao takva je oduvijek prisutna u ljudskom društvu. Prema tome diskriminacija jeste svako različito tretiranje pojedinaca u istoj situaciji. Ona se može desiti bilo kada i bilo kome. Stigma se danas odnosi na negativne stereotipne stavove o nekim grupama ljudi kao što su osobe sa invaliditetom, žene, starci, homoseksualci itd. Npr. ako ste žena i želite određeni posao, a vaš konkurent je muškarac imat će te manje šanse za zaposlenje zbog činjenice što ste žena.

Diskriminacija ne nastaje sama od sebe. Da bismo diskriminirali neku osobu ili skupinu ljudi na osnovu nečega trebamo prethodno imati predrasude o toj osobi ili skupini. Predrasude su lični stavovi osoba koje su one formirale na osnovu ličnih iskustava, mišljenja, stavova o nekoj osobi ili pojavi u društvu. Ti stavovi oslikavaju vjerovanje da su neki ljudi manje vrijedni od drugih i da trebaju biti tretirani drugačije. Predrasude se uglavnom javljaju zbog nedostatka informisanosti, edukacije pa možemo reći i empatije u krajnjem slučaju. Od predrasuda dolazimo do stereotipa koji kao i predrasude počivaju na ličnim uvjerenjima o tome kako se neke osobe trebaju ponašati, kako ih se treba tretirati, do ideje gdje one trebaju biti smještene u hijerarhiji društva.

Područje i cilj istraživanja ovog rada jeste da pruži opšti uvid u pojavu stigme u društvu. Samim tim rad se bavi definicijom, nastankom i porijeklom stigme kao i uzrocima njenog nastajanja. Nastoji se pružiti jedan pregled od njenih najranijih historijskih pojava oblika, od različitih teorijskih pristupa i objašnjenja stigme do uzroka nastanka i širenja iste od kojih jedan od najvećih mogu biti mediji. Kroz rad ćemo, dakle, vidjeti koliko bitnu ulogu igra znanje u nastajanju ili suzbijanju diskriminacije, predrasuda te stigmatizacije. Sklonost ka generalizovanju i pojednostavljivanju stvari dovodi do stvaranja ličnih stavova koji nisu zasnovani na činjenicama.

1.2 CILJ RADA I ISTRAŽIVAČKA HIPOTEZA

Cilj ovog rada jeste sagledati svakodnevnu zbilju kroz prizmu sociološkog znanja putem fenomenološke analize te uvijedjeti odakle dolaze problemi stigmatizacije. Nastojat ću pokazati da je neznanje, manjak edukacije ili neinformiranost jedan od velikih i bitnih uzroka stigmatizacije, diskriminacije i etiketiranja. Needuciranost po pitanju određenih skupina društva, njihovog položaja i njihovih prava dovodi do stvaranja ličnih stavova na osnovu stereotipa koji nemaju racionalnu podlogu.

Osnovna istraživačka hipoteza rada polazi od toga da se stigmatizacija pojavljuje u svakodnevnicu u mnogim segmentima čovjekovog života, te umanjuje kvalitetu života tih skupina i smanjuje šanse za normalan i kvalitetan život. Samim tim opravdava se diskriminacija koja dovodi do sukoba između pojedinaca, grupa, članova porodice itd. Cilj sociologije kao nauke jeste pokazati nam da se putem znanja mogu otvoriti vidici i dati šansa za kvalitetnije društvo. Prema tome, ciljevi rada su:

- Definisati i odrediti porijeklo i načine nastanka stigme u društvu;
- Pokazati da je stigma socijalni konstrukt i kao takva produkt društva;
- Pokazati da je stigma kao socijalni konstrukt bila i jeste interesantna mnogim drugim disciplinama pa je odlikuje multidisciplinarnost;
- Pokazati da je jedan od glavnih i najvećih uzroka stigmatizacije, diskriminacije i marginalizacije ustvari neznanje;
- Prikazati položaj marginaliziranih žena i Roma u bosanskohercegovačkom društvu;
- Pokazati koji su to uzroci stigmatizacije te da li su siromaštvo i socijalna isključenost, kao jedni od uzroka stigmatizacije, ustvari isto?
- Objasniti kako način i izvor informisanja, prije svega od strane medija, dovodi do stigmatizacije.

1.3. METOD I STRUKTURA RADA

Uvodni dio rada nam daje prikaz društvene stvarnosti kroz socijalni konstruktivizam. Naime, analiza svakodnevnice omogućuje da se istraže svakodneve pojave od interakcije, ponašanja, akcija koje pojedinci preduzimaju. Ispitivanjem čovjekove svakodnevnice možemo pronaći odgovore i uzroke stigmatizacije. Oni se mogu nalaziti u formalnim i neformalnim interakcijama, putem informacija koje osoba dobiva npr. čitanjem novina, gledanjem televizije ili čak gledanjem filma. Centralni dio rada daje pregled nastanka stigme i njenih najranijih pojavnih oblika. Kako se razvijalo društvo kroz povijest, mijenjali su se i stavovi o stigmatizovanim osobama. To možemo vidjeti kroz različite teorije mnogih autora te kroz multidisciplinarnost koja odlikuje stigmatizam. U tu svrhu se koristi historijska metoda i kratki povijesni prikaz pojave stigme, kroz primjere u najranijim društvima pa nadalje. Naime, iz toga slijedi, kao što ćemo vidjeti da i mnogi autori zagovaraju, da je stigma socijalni konstrukt te nikako nešto što se genetski nasljeđuje.

Metoda analize poslužila je u cilju raščlanjivanja jedne cjeline na dijelove kako bi upoznali njenu prirodu, unutrašnjost, uzroke i posljedice. Metoda analize upotrijebljena je u svrhu analize pojave stigmatizacije u društvu kako bi se predstavilo porijeklo i definicija stigme, njeni uzroci i posljedice. Jedna od posljedica uticaja stigmatizacije jeste svakako uticaj na čovjekov identitet. Možemo reći, što nam je cilj i pokazati u radu, da se cjelokupni uticaj stigme na kraju najviše svede upravo na identitet pojedinca. Svaka individua u procesu građenja vlastitog identiteta nastoji pronaći optimalan balans između vlastitih predispozicija i sredine u kojoj se nalazi.

Kada je riječ o uzrocima pojave stigmatizacije, fokus u radu je na siromaštvo i socijalnu isključenost, te i medijska reprezentacija stigmatizovanih i marginaliziranih društvenih grupa. Efekat poruke koju šalje jedan medij zavisi od etičnog pristupa onih koji tu poruku šalju i medijske pismenosti onih koji je primaju. Kontrolisanje televizije je uvijek bila "desna ruka" onih koji žele i uživaju moć. Na koji način i kako mediji podstiču stigmatizaciju te marginalizaciju biće prikazano u radu.

Ovaj rad pruža uvid u pojavu stigme kao socijalnog i društvenog konstrukta te se objašnjavaju uzročno-posljedične zavisnosti u nastajanju iste.

2. DRUŠTVENA STVARNOST KROZ SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM

U ovom poglavlju ću nastojati prikazati društvenu stvarnost kroz socijalni konstruktivizam.¹ Teorija socijalnog konstruktivizma ima svoje korijene u 18. stoljeću. Međutim, mi ćemo se sada zadržati na značajnom doprinosu razvoja socijalnog konstruktivizma modernijih autora.

Kratka analiza socijalnog konstruktivizma počinje od Alfreda Schutza² koji se nadovezao na Husserlove³ ideje i dao zaokruženu sliku socijalnog konstruktivizma. Schutzova fenomenološka analiza društvenog svijeta bila je usmjerena na iskustveni svijet koji svaki pojedinac dijeli sa drugim ljudima. Da u svakodnevnom životu postoji čovjek i drugi ljudi s kojima živi, uzajamno djeluje i komunicira. "Na individualnoj razini, Schutz raspravlja o svijesti aktera - o načinu na koji ljudi konstruiraju socijalnu stvarnost - i njenom odnosu s individualnom mišlju i akcijom." (Ritzer, 1997, 69) Sociolozi Peter L. Berger i Thomas Luckmann 1996.godine, pod uticajem Schutzove fenomenološke analize društvene stvarnosti, objavljuju knjigu "Socijalna konstrukcija zbilje" u kojoj nastoje da "zbilju" odrede "kao svojstvo pripadno pojavama koje prepoznajemo kao one koje imaju bitak neovisan o našem htijenju" , a "znanje" kao izvjesnost da su fenomeni zbiljski i da posjeduju određene karakteristike." (Berger, Luckmann, 1992, 15)

Prema njihovoj shemi društvena zbilja se sastoji od subjektivne i objektivne zbilje koje se nalaze u dijalektičkom odnosu. Naime, zbilja svakodnevnog života nam se pojavljuje kao intersubjektivan svijet, svijet koji dijelimo sa drugima. Naš prirodni stav spram tog svijeta odgovara prirodnom stavu drugih, da i oni shvataju objektivizacije kojima je uređen taj svijet, da ga i oni organizuju kao ovdje i sada...(Ibid, 1992, 39-41) U tom dijalektičkom odnosu nalaze se procesi eksternalizacije, objektivizacije i internalizacije koje autori objašnjavaju: "Društvo je ljudski proizvod" (eksternalizacija), "Društvo je objektivna zbilja" (objektivizacija) i "Čovjek je društveni proizvod" (internalizacija) (Ibidem, 1992, 82) Ljudi djeluju na vanjski svijet stvarajući tako predodžbe koje doživljavaju kao društvenu stvarnost koje su ustvari produkti

¹ Socijalni konstruktivizam je teorijska orijentacija koja stoji u osnovi svih novih pristupa koji pružaju kritičke alternative u područjima sociologije, psihologije i drugih humanističkih znanosti. Sa sociološkog stajališta na razvoj socijalnog konstruktivizma uticao je simbolički interakcionizam.

² Schutzov rad proizašao je iz Husserlove misli te dao zaokruženu sliku socijalnog konstruktivizma. Schutz je nastojao da pomoću fenomenološke analize otkrije osnovne strukture svakodnevnog iskustva.

³ Husserl je želio od filozofije uspostaviti cjelovitu znanost, a fenomenologiju je vidio kao novi temelj filozofije koja će joj pomoći da definiše svoje mjesto u sistemu znanosti.

objektivizirane stvarnosti. Predodžbe ili prakse kao takve nisu objektivne same po sebi nego su rezultat čovjekovog djelovanja čime postaju "objekti" svijesti ljudi (objektivizacija), a koje mogu ostati sljedećim naraštajima koje će putem usvajanja (internalizacije) postati i dio njihove svijesti. Kako su sve ideje, prakse te predodžbe rezultat isključivo čovjekovog angažmana u svakodnevnom svijetu, zaključujemo da one nisu rezultat prirodnog stanja.

Naime, svakodnevna zbilja se sastoji od interakcija lice-u-lice kao najintenzivnijeg oblika komunikacije gdje je "napetost svijesti najviša", a koja "sadrži tipizirajuće sheme u čijim odrednicama shvatamo druge i "izlazimo s njima na kraj" u suočavanjima lice-u-lice. Tako druge shvatamo kao "muškarca", "Europljanina", "kupca" ..." (Ibidem, 1992, 39-49) Pojedinaac u društvenoj zbilji je "opremljen specifičnim korpusima znanja." (Ibidem, 1992, 60) Ovi specifični korpusi znanja su u domeni istraživanja sociologije znanja koja se u suštini bavi analizom socijalne konstrukcije zbilje. Znanje u svakodnevnom životu dijelimo sa drugima. S obzirom "da svakodnevnom životom dominira pragmatički motiv, u društvenoj zalih znanja vodeće mjesto zauzima znanje recepta, to jest znanje ograničeno na pragmatičku kompetenciju u rutinskim izvedbama", nemoguće je da pojedinac zna baš sve. (Ibidem, 1992, 60) Ponavljanje tih recepata pojedincu olakšava snalaženje u svakodnevnom svijetu i omogućava mu stvaranje rutine.

Kod Giddensa nalazimo pojam rekruzivnog ponašanja. Putem rekruzivnog ponašanja pojedinci izražavaju sebe kroz prostor i vrijeme. To je reflektivni oblik znanja aktera koji su najdublje uključeni u rekruzivno određivanje društvenih praksi. Kontinuitet praksi pretpostavlja reflektivnost, a reflektivnost je zauzvrat moguća samo zbog tog kontinuiteta praksi koje ih čine izrazito "istim" kroz prostor i vrijeme. (Giddens, 1984, 2) Rekruzivnost ili reflektivni monitoring kao nadgledanje vlastitog ponašanja jedna je od bitnijih odrednica savremenog doba.

Husserlov pokušaj uspostavljanja filozofije kao znanosti, putem fenomenologije, imao je za cilj upravo to- uspostaviti filozofiju kao znanost po sebi. Definicija fenomenologije bi bila da je ona znanost o fenomenima. Međutim, kako je to preopćenita definicija, Husserl je filozofiju odredio kao znanost o apstraktnim fenomenima. Znanost koja se ne bavi faktima nego apstrakcijama. Postavlja se pitanje, kako onda vidimo druge u apstraktnoj realnosti? Husserl navodi da u početku opažamo samo tijela. Naravno, razlikuje se naše posmatranje ljudskog tijela i nekog predmeta. Ljude uvijek gledamo kroz komponentu svjesnosti koju posjeduju za razliku od predmeta. Zatim ljude počinjemo gledati kroz njihovu svjesnost kao druge ljude oko

nas. Kao treća faza koju Husserl navodi jeste da kada ljude prestanemo gledati samo kao tijela u objektivnom svijetu, tada ih počinjemo gledati kroz ponašanje kojem mi i drugi dajemo smisao i značenje.

Maurice Merleau-Ponty izražava sličnu ideju u raspravi o percepciji društvenog svijeta. Prema Merleau- Ponty riječima mi koristimo "forme" kako bismo organizovali našu percepciju fizičkog tj. društvenog okruženja. On navodi da te forme ne djeluju mehanički nego su, naprotiv, simboličke koje se mogu prenijeti na nova iskustva, nove situacije, uključujući i druge ljude. ⁴

Ukoliko ovu shemu primijenimo na temu stigmatizacije u svakodnevnom životu vidjet ćemo da, stigmatizacija kao ljudski produkt, nije Bogom dana pojava, prirodna stvar nego naprotiv rezultat čovjekovog djelovanja. Ako se svakodnevna zbilja sagleda kroz prizmu sociologije znanja (fenomenološkom analizom), uviđa se srž problema stigmatizacije. Pri susretima u svakodnevnom životu pojedinci se služe znanjem stećenim kroz primarnu, a kasnije i sekundarnu socijalizaciju. (Ibidem, 1992, 155)

Putem tako stećenog znanja, pojedinac, pri susretima sa drugim ljudima, svrstava iste u određene grupe, sheme, kategorije. Dešava se to da na osnovu prethodno stećenih stereotipa i naučenih generalizacija pojedinac tipizira osobe bez da ih je prethodno upoznao. Naime, tipizacije pojedincu olakšavaju svakodnevnicu u smislu da grupiše određene ljude tako da ne mora trošiti previše vremena na analize. Međutim, problem nastaje kada tipiziramo osobu na osnovu negativnog atributa koji smo stekli u procesu socijalizacije, koji nam je društvo nametnulo, te na njemu tvrdoglavo ustrajemo čak i kada imamo informacije da to nije tako. Možemo zaključiti da "stigmatizacija se sastoji od pogrešne ili nepotpune socijalizacije i edukacije kojom društvo uvjerava pojedinaca da je

- postojeća društvena stvarnost i njezina institucionalna hijerarhija jedina, neizbježna, prirodna, objektivna, što znači i
- da su postojeće stigme objektivne te

⁴ Ainlay, S.C. and Crosby, F. (1986) "Stigma, justice and dilemma of difference", str.21

- da ih prirodno zaslužuju oni koji ne priznaju ili ne zadovoljavaju zahtjeve objektivne društvene stvarnosti, pa su takve osobe
- nenormalne i neprirodne i treba ih
- izbjegavati."⁵

Tek uključivanjem moći u definiciju stigme možemo "suziti" tu definiciju i dobiti jasniju sliku o stigmatizovanim grupama i pojedincima u društvu. Naime, moć omogućuje identifikaciju različitosti, etiketiranje i izdvajanje jedne skupine od drugih, kategoriziranje pa i socijalno isključivanje. Kod Bourdieu nalazimo pojmove polja, habitusa te simboličke moći i simboličkog nasilja. S obzirom da je njegova metodologija relacionistička, što ćemo detaljnije vidjeti dalje u radu, Bourdieu zastupa stav da "su sva polja pozornica borbe i interesa i sva polja predstavljaju konsenzus sudionika borbe oko uloga u toj borbi."⁶ Prema Bourdieovim riječima svako polje proizvodi i traži specifičan oblik interesa. "Ipak, glavno polje u Bourdieuovoj teoriji jest polje moći" koje upotrebljava "umjesto termina dominantna ili vladajuća klasa". "Polje moći pak označuje „odnose sile koji vladaju između socijalnih položaja koji njihovim zauzimateljima jamče neki kvantum društvene sile, ili kapitala, tako da su u stanju ući u borbe oko monopola na moć..." (Bourdieu i Wacquant 1992.: 229).⁷ Naime, pozicija u polju uvjetuje mogućnosti dolaženja do određenih "socijalnih položaja" i specifičnih profita. Ono što je bitno jesu odnosi između pozicija te da u svakom polju postoje kapitali za koje se pojedinci međusobno natječu.

Stigma ne uključuje samo kognitivne aspekte etiketiranja i diskriminacije jer bi se u tom slučaju čak i političari i poznate ličnosti zvali i određivali kao stigmatizovani. Stigma se dešava kada uključimo moć, diskriminaciju i ujedno gubitak statusa.

⁵ Ivan Hromatko, Renato Matic, Stigma – teatar kao mjesto prevladavanja stigmatizacije, str. 87

⁶ KULTURNI KAPITAL I SIMBOLIČKA MOĆ: TRI ASPEKTA BOURDIEUOVE TEORIJE IDEOLOGIJE, Nenad Fanuko, 11 str.

⁷ KULTURNI KAPITAL I SIMBOLIČKA MOĆ: TRI ASPEKTA BOURDIEUOVE TEORIJE IDEOLOGIJE, Nenad Fanuko, 27 str.

3. STIGMATIZACIJA

3.1 Porijeklo i definicija stigme

Stigma se u današnjem društvu smatra jednim od ozbiljnijih problema koji mogu imati široku razinu. U današnjim društvima stigma se odnosi na negativne stereotipne stavove o nekim grupama ljudi kao što su duševni poremećaji, nepismenost, alkoholizam, homoseksualnost, biti žena, gluhoća, invaliditet, boja koža, pa sve do nekog fizičkog nedostatka, krivog nosa, manjka ili viška kilograma i sl., pa i određene nacionalnosti ili etničke pripadnosti ili vjeroispovjesti. Karakteristično za stigmom je da svodi osobu samo na "dijagnozu" te je se posmatra kao nenormalnu, drugačiju, bolesnu.

Kako se razvijalo društvo kroz povijest, mijenjali su se i stavovi o stigmatizovanim osobama. Ovi i slični stavovi varirali su od vjerovanja da su ih magijske sile pozitivno obilježile na rođenju do posmatranja ove populacije isključivo kroz medicinski model pristupa individualnosti gledajući na njih kao na objekta tuđe brige. Vremenom se to promijenilo iz "osramoćenosti" u "pokazatelja te osramoćenosti." Uvijedjevši važnost izjednačavanja životnih uslova sa određenim invaliditetom, obilježjem ili nedostatkom pojedinca, stigma se počela gledati kroz prizmu ljudskih prava prema kome invalidnost nije lični problem nego socijalni fenomen. Samim tim se značenje pojma stigme počelo koristiti u jednom društvenom kontekstu koji ima društvenu konotaciju. Pri tome se stavlja naglasak na značenje pojma u svakodnevnim interakcijama i koliko i na koji način stigma definiše i oblikuje način ophođenja jednih prema drugima.

Tema o stigmatizaciji došla je do pozornosti nakon Goffmanove knjige "Stigma" objavljene 1963.godine. Nakon objavljivanja ove knjige mnogi autori, iz različitih oblasti, počeli su se zanimati za pojavu stigmatizacije u društvu. Tako su se razvile brojne teorije u oblasti psihologije, kliničke psihologije, sociologije, a u manjoj mjeri i antropologije. Istraživanja koja su se sprovodila u ovoj oblasti doprinjeli su rađanju novih uvida u međuljudske odnose posmatrajući ih iz jedne drugačije perspektive. Poseban značaj potiče iz socijalne psihologije koja je nastojala dati odgovore na pitanja koji to kognitivni procesi dovode do stvaranja

stereotipnih uvjerenja koja dovode do stigmatizacije. Ovi uvidi podrazumijevali su analizu odnosa moći u društvu, procjenu samoprezentacije i samodoživljavanja, te pojavu i uzroke diskriminacije, etiketiranja i na kraju stigmatizacije.

U knjizi "Stigma" Erving Goffman slikovito opisuje običaje Grka prema stigmatizovanim osobama. U početku, biljezi koji su usjecani u tijelo ili dobijani spaljivanjem, urezivanjem određenih dijelova tijela prvobitno su imali svrhu obilježavanja osobe kao "kriminalac ili izdajnik- okaljana osoba, ritualno zagađena, osoba koju treba izbjegavati, naročito na javnim mjestima." (Goffman, 2009, 13)

Iako je prilično teško dati jednu sažetu definiciju stigme, Goffmanov pokušaj može se smatrati dobrim polazištem za daljnja sociološka istraživanja. Koji su to atributi, na koje Goffman aludira, smatraju diskreditujućim je ponekad teško konkretno navesti jer se uglavnom razlikuju od društva do društva u zavisnosti od kulture, tradicije i običaja. Upravo se stigmatizacija ne dešava jer neko ima takav identitet nego zato što posjeduje određeni, govoreći Goffmanovim rječnikom, atribut, koji određeno društvo ili zajednica smatraju osnovom za odbacivanje i isključivanje. "Po svojoj prirodi stigma je dvosmislena. Ono što se percipira kao stigma može se prilično razlikovati od jednog društvenog konteksta do drugog- toliko različita da se ponekad trudimo vidjeti bilo kakvu sličnost." (Ainlay i Crosby, 1986, 3-4) Autori navode da svako društvo stvara hijarhije poželjnih i nepoželjnih u cilju izbjegavanja stigmatizovanih i pridruživanja onima koji to nisu. Dakle, ljudi se kvalificiraju kao stigmatizovani u okviru određene kulture. Stigma je društveni konstrukt - odraz same kulture, a ne svojstvo pojedinaca. Kako je Goffman inzistirao, "normalni" i "stigmatizirani" nisu osobe, već perspektive. (Ibid, 1986, 4) Ako je stigma naše viđenje nekoga ili nečega značilo bi da je ona podložna promjeni ili bolje rečeno totalnom eliminisanju. Međutim, kako se kultura prožima kroz svaku generaciju i svaka generacija nosi svoju kulturu, teško je reći da se stigma može tek tako ukloniti.

Goffman nam je ponudio sljedeću definiciju stigme: "Dok stranac stoji pred nama, može se pokazati da on posjeduje karakteristike koje ga čine drugačijim od ostalih u kategoriji osoba koje su ponuđene kao izbor za njega, i da je on/a manje poželjna vrsta – do ekstrema, osoba koja je potpuno loša, opasna ili slaba. Tako se on u našem umu svodi, od cjelovite i uobičajene osobe, na osobu koja je pokvarena, bezvrijedna. Takva karakteristika je stigma, naročito kada je efekat diskreditovanja snažan; ponekad se naziva nespjehom, nedostatkom, hendikepom." (Ibid 2009, 14-15) Atribut koji je diskreditujući, o kojem Goffman govori, ustvari se posmatra kao glavni aspekt čovjekovog identiteta, dok se svi drugi – dobri i manje dobri, zanemaruju.

Taj atribut, odnosno ta čovjekova karakteristika koja ga stavlja u položaj stigmatizovanog, sama po sebi nema nekog značaja. On sam po sebi nije diskreditujući dok ga reakcija drugih takvim ne učini. Ono što nam Goffman pokazuje ovakvim opisom stigme i stigmatizacije drugih je bitno za razumijevanje međuljudskih odnosa, a prije svega odnos prema marginalizovanim i stigmatizovanim skupinama društva. Činjenica je da "društvo uspostavlja načine kategorizacije ličnosti i određuje grupu karakteristika koje se smatraju uobičajenim i prirodnim za pripadnike svake od ovih kategorizacija." (Ibidem, 2009, 14) Goffman je artikulirao stigmom kao opći društveni proces pokazujući da se stigmatizirani pojedinci često suočavaju sa ograničenjima u upravljanju društvenim interakcijama bez obzira na vrstu stigme koju nose.

Nakon Goffmanove definicije i određenja stigme, brojni drugi autori su ponudili svoje definicije, ne samo u okviru sociologije nego i drugih znanosti. Taj multidisciplinarni pristup stigmatizaciji omogućio je prevazilaženje neznanja koje je, zbog oskudnosti doprinosa drugih disciplina, postajalo sve veće. Iz tog neznanja se javila potreba za detaljnijim određenjem stigme i sagledavanjem ovog društvenog fenomena iz različitih uglova. Za psihologe, stigma je bila značajna u smislu određivanja kognitivnih procesa koji su doveli do stvaranja stereotipa. Iz psihološke perspektive stigma može imati nekoliko ključnih funkcija. Prva funkcija bi bila iskorištavanje i dominacija. Ljudi koji posjeduju moć mogu da stigmatiziraju one s manje moći, kako bi održali nejednakost među skupinama. Drugo, stigma ima funkciju održavanja socijalnih normi. Naime, smatra se da prijetnja stigmatizacijom potiče devijantne da se pridržavaju normi i pravila. Treća funkcija bi bila izbjegavanje bolesti.⁸ Antropolozi su o stigmatizaciji govorili prvenstveno u okviru grupa ili u smislu društvene kontrole u različitim kulturnim okruženjima. "U proučavanju stigme istraživači su "vezani za kulturu", ograničeni prevladavajućim kulturološkim predrasudama u pogledu onoga što predstavlja normalnost." (Ainlay, Coleman, Becker, 1986, 10)

Od mnogih razloga zbog kojih se definicije stigme razlikuju, dva djeluju prilično istaknuto. Prvo koncept stigme primijenjen je na ogroman niz okolnosti. Svaka od njih jedinstvena je i svaka će vjerovatno dovesti istraživača na koncepciju stigme na nešto drugačiji način. Drugo, istraživanje stigme očito je multidisciplinarno, uključujući priloge psihologa, sociologa, antropologa, politologa i socijalnih geografa. Iako postoji veliko preklapanje interesa u ovim disciplinama, ipak postoje neke razlike u naglašavanju. Postoje dva glavna izazova definisanja koncepta stigme. Prvi je da mnogi društveni znanstvenici koji ne pripadaju stigmatiziranim

⁸ Phelan J. Link, B.G. and Dovidio, J. F. (2008) Stigma and prejudice: One animal or two?

skupinama, a koji proučavaju stigmatu, to čine s aspekta teorija koje nisu upoznate s iskustvom ljudi koje proučavaju (Kleinman i sur. 1995, Schneider, 1988). Na primjer, pišući o iskustvu invalidnosti, Schneider (1988) tvrdi da „najsposobniji stručnjaci“ daju prednost „znanstvenim teorijama i istraživačkim tehnikama, a ne riječima i shvaćanjima ljudi koje proučavaju“. Drugi izazov je što je istraživanje stigme imalo izrazito individualistički fokus.⁹

Autori Ainlay i Crosby ističu da "stigma uključuje situacije u kojima pojedinac ili skupina tretira drugog pojedinca ili skupinu kao nešto manje od ljudske vrste." (1986, 17) Posebno je uticajna definicija Jones i sur. (1984) koji koriste Goffmanovo (1963) opažanje da se stigma može promatrati kao odnos između „atributa i stereotipa“ te navode da je stigma obilježje (atribut) koje povezuje osobu s nepoželjnim karakteristikama (stereotipima). Zatim, autori Mark, Stafford i Scott na osnovu različitih definicija mnogih autora zaključuju da je stigma relativan fenomen, što znači da ono što je stigma u jednoj društvenoj jedinici (porodica, nacija) možda nije i kod drugih. Autori su ponudili alternativnu definiciju: Stigma je obilježje osoba koje su u suprotnosti s normom društvene jedinice. To obilježje ili karakteristika može uključivati ono što ljudi rade (ili su radili), u šta ili koga vjeruju. (Mark, Stafford, Scott, 1986, 80-81) Nadalje, autori Crocker i Lutsky raspravljaju o tome kako naša lična mišljenja, percepcije na svijet i druge mogu uticati na stvaranje jednog cijelog poretka u kojem je prisutna stigma. Davali su na značaju ne samo tome šta ljudi misle o stigmatizovanim osobama nego i kako te "kako se korišteni podaci čuvaju, kako se prisutne informacije obrađuju i kako te dvije osobe djeluju kada se opažaju i raspravljaju o stigmati." (1986, 99-100) "Crocker i suradnici (1998, str. 505) navode da „stigmatizirani pojedinci posjeduju (ili se vjeruje da posjeduju) neki atribut ili karakteristiku koja prenosi društveni identitet koji je devalviran u određenom društvenom kontekstu“.¹⁰ Zatim, autori Dovidio, Major i Crocket navode: "Kao što danas znamo, stigma nije samo fizički znak, već atribut koji rezultira raširenim društvenim neodobravanjem - diskreditacijskom društvenom razlikom koja daje "pokvareni društveni identitet" koristeći Goffmanov izraz."¹¹

U cilju jasnijeg objašnjenja stigme, autori Pryor i Reeder su artikulirali konceptualni model koji nastoji uvesti veću jasnoću u trenutnu, ali raznoliku literaturu o stigmati. Ovaj model pokazuje četiri dinamički međusobno povezane manifestacije stigme:

⁹ CONCEPTUALIZING STIGMA; Bruce G. Link and Jo C. Phelan; Columbia University and New York State Psychiatric Institute, str. 365-366

¹⁰ CONCEPTUALIZING STIGMA; Bruce G. Link and Jo C. Phelan; Columbia University and New York State Psychiatric Institute, str. 364-365

¹¹ Dovidio, J.F., Major B. And Crocket, J. (2000) Stigma: Introduction and overview

- *Javna stigma* je srž Pryor-ovog i Reederovog modela i predstavlja društvene i psihološke reakcije ljudi na nekoga za koga smatraju da ima stigmatizirano stanje. Javna stigma obuhvata kognitivne, afektivne i bihevioralne reakcije onih koji stigmatiziraju (opažače).
- Druga vrsta stigme u Pryor-ovom i Reederovom modelu je *samo-stigma*. Samo-stigma odražava društveni i psihološki učinak posjedovanja stigme. To uključuje i zabrinutost zbog izloženosti stigmatizaciji i potencijalnu internalizaciju negativnih uvjerenja i osjećaja povezanih sa stigmatiziranim stanjem.
- Treća vrsta stigme je *stigma prema povezanosti*. Stigma udruživanja analogna je Goffmanovoj (1963) uljudnoj stigmatizaciji i povlači društvene i psihološke reakcije na ljude povezane sa stigmatiziranom osobom (npr. porodica i prijatelji), kao i reakcije ljudi na povezanost sa stigmatiziranom osobom.
- Četvrta stigma je *strukturalna stigma* i definirana je kao "legitimizacija i trajanje stigmatiziranog statusa u društvenim institucijama i ideološkim sistemima" (Pryor & Reeder, 2011).¹²

Većina autora koji su ovdje navedeni dijele istu pretpostavku da stigmatizirani posjeduju određenu karakteristiku (atribut) koji ih obilježava kao različite i izaziva kod drugih potrebu za izbjegavanjem. Iz toga možemo zaključiti da se stigmatizacija javlja kada je pojedinac negativno obilježen. Međutim, to se dešava i kada nije u pitanju stigmatizacija tako da svako negativno doživljavanje i ocjenjivanje drugih ne možemo odrediti kao stigmatizaciju. "Ogromna većina ljudskih razlika se zanemaruje i zato je društveno nebitna. Neke od tih stvari, kao što je boja automobila, posljednja tri broja socijalnog osiguranja ili ima li dlakave uši - rutinski su (ali ne uvijek) predviđene. Mnoge su druge, poput nečije prehranbene postavke ili boje očiju, relevantne u relativno malim situacijama i stoga su obično neprimjerene u velikoj shemi stvari."¹³

Kao što je već rečeno, izostavljanjem moći iz definicije stigme, ista bi bila preopširna. Moć je uvijek prisutna u nejednakoj formi. U svakom društvu postoje oni koji je imaju više od drugih. Nije isključivo da su samo oni koji posjeduju moć uvijek u položaju onih koji stigmatizuju, ali je činjenica da će njihova uvjerenja preovladavati. Kada se govori o jednoj kategoriji stigmatizovanih osoba, npr. o gluhonijemim osobama, tada se ne govori o moći koja postoji ili

¹² Bos, A.E.R. Pryor, J.B., Reeder, G.D. and Stutterheim, S.E. (2013), Stigma: Advances in theory and research, str.2 (1-9)

¹³ CONCEPTUALIZING STIGMA; Bruce G. Link and Jo C. Phelan; Columbia University and New York State Psychiatric Institute, str. 367

ne postoji između njih, nego isključivo o stanju u kojem se nalaze. U tom smislu nije bitno da li neko od njih posjeduje moć ili ne, ali je moć bitna u smislu da i u ovom slučaju ona proizvodi stigmatu. Kao što su autori Link, Phelan i Bruce naveli "Dakle, stigma postoji kada se elementi označavanja, stereotipiziranja, odvajanja, gubitka statusa i diskriminacije zajedno pojave u situaciji moći koja im to dopušta." (377) Autori naglašavaju važnost postojanja moći pri definisanju stigme. Tvrde da "ako bismo koristili samo kognitivne komponente označavanja i stereotipizacije za definisanje stigme, skupine poput pravnik, političara i bijelaca morali bi se smatrati stigmatiziranim skupinama." Također, zaključuju da stigma postoji i pojavljuje u stepenima. Označavanje ljudskih razlika može biti više ili manje, prisutno više ili manje u zavisnosti od društva i kao što ćemo vidjeti od kulture. Neke ljudske oznake se negdje mogu povezati sa stereotipima, a negdje mogu biti posmatrane kao dio ljudske ličnosti. Goffman na jednom mjestu navodi da "postoje bitne stigme, kao one koje imaju prostitutke, lopovi, homoseksualci, prosjaci, narkomani, koje zahtjevaju od osobe da svoj neuspjeh drži u tajnosti od jedne klase ljudi, policije, dok se sistematično izlažu drugoj klasi ljudi, naime klijentima, drugarima, vezama, zaštitnicima i sl. (Ibidem, 2009, 85)

Društvena struktura i sistem vjerovanja određenog društva obično definišu ko će održati vlast i kakva će biti priroda te moći. "Heterogenost u složenim društvima podrazumijeva da stigmatizirani pojedinci ponekad mogu odbiti stigmatizaciju, dok stigmatizirani pojedinci u malim homogenim društvima vjerovatnije će dijeliti negativne percepcije svoje stigme s drugima u društvu. Socijalna stratifikacija tako dramatično utiče na proces stigmatizacije određenih pojedinaca. Iskazani interesi osoba na pozicijama moći i vlasti održavaju se institucionalizacijom stigme, što podrazumijeva i uskraćivanje pristupa ekonomskim, političkim, obrazovnim i društvenim institucijama." (Becker, Arnold, 1986, 45-46)

3.2 Stigma kao socijalni konstrukt

Pored karakteristika koje su do sada navedene, pored moći i diskreditujućih atributa pojedinaca, stigma se smatra i socijalnim konstruktom. Mnogi autori navode različite oblike ponašanja,

atributa određenih skupina koje su u različito vrijeme i u različitim kulturama smatrali stigmatizovanim. "Veliki dio sociološke i psihološke literature o stigmi usredotočen je na pojedinca kao središnju jedinicu analize s malo, ili nimalo, rasprava posvećenih sociohistorijskom kontekstu ili kulturnom okruženju unutar kojeg pojedinac doživljava stigmom." (Ibid, 1986, 39) Dakle, ono što se doživljavalo kao diskreditujući atribut, govoreći Goffmanovim riječima, u jednoj kulturi, u drugoj se moglo posmatrati kao norma.

Još od antičkog doba prihvaćena je Hipokratova misao da su ljudsko tijelo i psiha povezani. Hipokrat je zagovarao liječenje duševnih bolesnika kao i svake druge bolesti. Grci su također imali poseban pogled na ljude sa nekim istaknutim nedostatkom. Gluhe osobe, npr. posmatrane su kao inferiorne osobe sa glavnim nedostatkom koji čovjeka čini zdravim- govorom. Zatim, na epilepsiju se gledalo kao na natprirodni uzrok te je prema tome strah od epilepsije bio ukorijenjen u uvjerenju da epileptik može naštetiti drugima.¹⁴

Srednji vijek se pojavljuje kao najteži i najtragičniji period, kako za duševne bolesnike, tako i za mnoge druge bolesti. Tako su se, od ranog srednjeg vijeka pa do kraja krstaških ratova, bolnice za gubavce nastanile širom Europe.¹⁵ Duševni bolesnici u srednjem vijeku bivaju izdvajani iz društva i smješteni u samostane u kojima su se o njima brinuli svećenici. Vladalo je uvjerenje da su opsjednuti demonima te ih se, po svakoj prilici, udaljavalo od drugih. Vraća se ponovo vjerovanje u magije, vještice, demone i zle duhove pa su duševni bolesnici bili najpogodniji kao objašnjenje za takve pojave. Ne samo da su oni sami trpili posljedice ovakvih uvjerenja, nego su i njihove porodice često bile diskriminirane te nerijetko i spaljivane na lomači.

Danas smo svjedoci primjera koji se dešavaju u islamskim zemljama. Naime, preljub se kažnjava kamenovanjem do smrti, krađa odsijecanjem ruke, homoseksualnost javnim smaknućem itd. Pojedinci kojima je odsječena ruka stigmatizovani su i označeni kao lopovi cijeli život. Ako se pak desi da zajednica nekoga kamenuje do smrti, ili zbog homoseksualnosti javno smakne, njegova porodica je obilježena javnom stigmom. Ono što se vijekovima dešavalo u Sjedinjenim Američkim Državama kada je u pitanju položaj crnaca, je prisutno i danas. Crnci u SAD-u su povijesno stigmatizirani od strane svih mogućih nivoa vlasti. Svjedoci smo primjera ubistava civila od strane državnih institucija iz samo jednog razloga- boje kože.

¹⁴ Becker, Arnold; Stigma as a Social and Cultural Construct, 1986, str.43

¹⁵ Michel Foucault; Istorija ludila u doba klasicizma, 1980, str.14

Rasizam kao jedan od oblika ksenofobije postepeno poprima zabrinjavajuće razmjere. U Kini imamo primjer stigmatiziranja i odbacivanja ženske djece i djece sa invaliditetom.

"Ono što će se, sumnje nema, zadržati još dugo iza gube i što će se održati i u vreme kada bolnice gubavih već godinama budu prazne, jesu vrednosti i predstave koje su vezivane uz ličnost gubavaca; jeste smisao tog isključenja, važnost koju je u društvenoj skupini imala ta nametljiva i grozna figura koja se uklanja tek pošto se oko nje ocrta jedan sveti krug." (Foucault, 1980, 17) Kao što Foucault navodi, ono što ostaje nakon svake epohe jesu vrijednosti, uvjerenja i predstave koje je ta epoha izrodila. Svaka od njih je na svoj specifičan način doživljavala stigmiju i stigmatizovane. Neke su se zadržale i do danas. Još od Grka se zadržao stav da su gluhi ljudi mentalno onesposobljeni te se dehumanizacija kvaliteta gluhih osoba zadržala stoljećima poslije. Svakako da, bez obzira što stigma djeluje univerzalno, uvijek su postojale i postoje varijacije od društva do društva. Najuočljivija otpornost i najčešća stigmatizacija dešava se prema mentalnim bolesnicima. Mentalne bolesti su, kao što vidimo, tradicionalno povezane sa odbijanjem, strahom i stigmatiziranjem od strane društvene sredine. Diskriminacija prema ovoj skupini je toliko izražena da se prožima kroz sve društvene odnose i prilike. Izraženost se oslikava u prisustvu straha od mentalno oboljelih osoba i to uglavnom strah od fizičkog napada ili strah od zaraze. Ako pogledamo kako su mentalno oboljele osobe prikazane kroz medije, vidjet ćemo da su oni uglavnom "psiho ubice" u filmovima, prikazujući ih tako kao nasilne i opasne. "Od središnjeg značaja za sociokulturnu perspektivu je opažanje da na uvjerenja i spoznaje utiče društveni kontekst. U skladu s ovom perspektivom, stereotipi i druge komponente društvenog razmišljanja o stigmatiziranim aspektima su kulturne mudrosti ili folklorne kulture, prenose se s pripadnika jedne generacije na članove sljedeće kroz proces socijalizacije."¹⁶ Upravo sociokulturni pristup sugerije da možemo stigmatizovati nekoga, a da ga nikad nismo sreli, ili neku pojavu s kojom se nismo susreli. Obično su mediji ti koji nas informišu o takvim stvarima, pa na osnovu toga stvaramo mišljenja i stavove-koji su nažalost, najčešće, potencijalno stigmatizujući. "Stoga kulturološka osnova percepcije stigme može imati duboke posljedice za prirodu stigmatizacije i iskustvo pojedinca da je doživi. Usporedba gluhoće i epilepsije u drevnoj Grčkoj pokazuje kako vjerovanja potiču stigmiju i kako stigma poprima različite oblike ovisno o vjerovanjima koja je okružuju i mjeri kontrole koju drugi vjeruju da imaju." (Ibidem, 1986, 43) Stoga se može zaključiti da je stigmatizacija kulturni

¹⁶ J. Crocker, N.Lutsky, Stigma and the Dynamics of Social Cognition, 1986, str.101

produkt, produkt društva, stav prožet stereotipima koji se stiče procesom socijalizacije i prenosi s jedne generacije na drugu.

3.3 Stigma, predrasude i strah

S obzirom na to da nam izgled drugih ljudi govori u koju kategoriju da ga stavimo, kako Goffman navodi, onda mi sve vrijeme stvaramo predodžbe o onome što bi osoba koja je pred nama trebalo da bude. Dakle, kroz susrete, mi sami donosimo zaključke ko je ta osoba, kakva je i pripisujemo joj "etikete" na osnovu onoga što vidimo. Etiketiranje je proces kojim naš mozak pokušava odijeliti informacije koje su nam bitne od onih manje bitnih te na taj način skraćujemo vrijeme obrade informacije.

Kada se pojedinac nađe u okruženju drugih oni obično teže da prikupe informacije o njemu. Zanima ih njegov opšti društveni status, poimanje sebe, stav prema njima, njegova kompetentnost, koliko mu se može vjerovati itd. Znanje o osobi pomaže da se situacija definiše i omogućava drugima da znaju šta da očekuju od njih. Međutim, takvo znanje, ponekad, pojedincu daje iskustvo koje on može primijeniti na sljedeću osobu koju sretne tj. primijeniti razne prethodno stvorene neprovjerene stereotipe. (Goffman, 2000, 15) Stigmatizacija znači pripisivati osobi određena svojstva koja je čine nepoželjnom i na neki način "obilježenom". Do stigmatizacije dolazi putem stereotipa koji podrazumijevaju neznanje o nekoj pojavi u društvu. Uglavnom počivaju na ličnim uvjerenjima o tome kako se neke osobe trebaju ponašati, kako ih se treba tretirati, do ideje gdje one trebaju biti smještene u hijerarhiji društva. Stereotipi nisu nužno povezani sa emocionalnom reakcijom za razliku od predrasuda. Stereotipima na neki način, sami sebi, pojednostavljujemo sliku svijeta grupirajući i svrstajući ljude u određene grupe i kategorije. To je uredu sve dok ne pređemo granicu. Tada stereotipi postaju nepravedni i potencijalno zlostavljački. Predrasude, s druge strane su stavovi koji su praćeni emocijama, vjеровanjima, mislima i kao takve mogu biti pozitivne i negativne. Za ovaj pokušaj određenja predrasuda, koje su jedan od puteva do stigmatizacije, nezaobilazno je Allportovo određenje i definicija predrasuda. Jedna od definicija jeste da su predrasude loša mišljenja o drugima bez

dostatnog razloga.¹⁷ Allport kaže da to loše mišljenje uključuje osjećaje prijezira i odbijanja, strah i averziju, te različite oblike antipatičnog ponašanja, kao što su razgovor protiv ljudi, diskriminacija, antipatija, ili nasilje nad njima. (Allport (1954) prema Milardović, 2013, 83) Allport je osmislio zanimljivu ljestvicu prema kojoj se mjeri jakost ispoljavanja predrasuda.¹⁸ Ljestvica se sastoji od pet razina:

- *Antilokucija* - slobodno izražavanje i širenje negativne slike o diskriminiranoj skupini, a sadrži i govor mržnje
- *Izbjegavanje* - pripadnike diskriminirane skupine ostali aktivno izbjegavaju u društvenom životu. Iako ne mora biti motivisano izazivanjem izravne štete po diskriminiranu skupinu, dovodi do društvene marginalizacije, a posljedično i psihološke i mentalne štete po diskriminirane pojedince
- *Diskriminacija* - početak aktivnog provođenja predrasuda. Diskriminiranoj skupini se zakonom i/ili praksom uklanjaju prilike za društveni razvoj, javne ili privatne usluge
- *Fizički napadi* - diskriminirana skupina izložena je vandalizmu i različitom načinu uništavanja imovine, te se na njene pripadnike fizički nasrće. Zločini se isprva samo formalno procesuiraju, zatim zataškavaju, ignoriraju, a onda i promiču
- *Genocid* - pripadnike diskriminirane skupine se masovno ubija s ciljem njenog djelomičnog ili potpunog uništenja¹⁹

Pored toga, drugačije Allportovo određenje predrasuda jeste da one "nastaju kada ljudi vjeruju da je stereotip istinit i primjenjuju njegove odgovarajuće generalizacije u svojim stavovima i prosudbama onih kojima stereotip odgovara." (Allport, 1954; Devine, 1989) Predrasude, uglavnom, ali ne i nužno, završavaju diskriminacijom. Diskriminacija jeste i uzrokuje nejednako ophođenje prema ljudima u istoj skupini. Diskriminacija se može pojaviti na institucionalnoj razini. Tada se pojedinci susreću sa mnogo većim oblicima predrasuda nego na međuljudskoj razini. Diskriminacija prouzrokovana predrasudama izaziva stres kod pojedinaca. Iako je uključio i socijalne i psihološke komponente u svoj rad, Goffman je mnogo više govorio o toj psihološkoj komponenti stigmatizovanih pojedinaca pomoću pojmova kao što su "prolazak", "uočljivost", "pokrivanje" itd. Pokrivanje kako on kaže podrazumijeva da je "cilj osobe da umanjí tenziju, tj. da olakša sebi i drugima da skrenu pažnju od stigme i da se spontano uključe u oficijelni kontakt." (Goffman, 2009, 113) U ovom slučaju osoba konstantno osjeća

¹⁷ Milardović primijenjuje ovu definiciju na odnos prema strancima.

¹⁸ Poznata je pod imenom Allportova ljestvica predrasuda i diskriminacije. Razvio ju se 1954.god.

¹⁹ https://www.wikiwand.com/hr/Allportova_ljestvica

pritisak i potrebu da prikriva ono što ona jeste, da u svakom momentu nastoji prikriti neki svoj nedostatak da ne bi naišla na osudu drugih. Goffman, opisujući prolasku osoba u društvu, uglavnom opisuje da trebaju biti što je moguće više neprimjećeni, da osobe trebaju razviti vlastite tehnike otrivanja stigme na način da vode računa "o standardima koji se povezuju sa određenom stigmom".(Ibidem, 2009, 113) On navodi mnogo primjera kako se osoba treba ponašati kada je u pitanju organizacija društvenih situacija. Jedan od primjera je osoba koja ima problem sa sluhom da nauči koliko glasno treba da govori da bi se prilagodila određenoj situaciji. (Ibidem, 2009, 114) Iako se ovakve situacije dešavaju rjeđe nego borba sa stigmom na svakodnevnom nivou, one mogu biti jednako stresne i izazvati kumulativne stresne procese.

Kao što je već rečeno, stigma nije lična karakteristika pojedinca koja je sama po sebi negativna. Ona nije ni izolirani društveni konstrukt već koncept usko povezan s mnogim drugim aspektima ljudskih situacija koji vode predrasudama i marginalizaciji. "Međutim, s obzirom da ljudi koji su stigmatizirani žive svoj svakodnevni život u društvima koja su oblikovana socijalnom stigmom, društveno generirana negativna značenja koja okružuju stigmatizirane karakterne istine i identitete lako se mogu internalizirati i povezati sa sobom. Rezultat je društveno generirana, ali interno ovjekovječena samovrednovanja. Internalizirana stigma može trajati čak i ako nema izravnih počinitelja stigme, a neki smatraju da je ona nikada neće potpuno potpasti." (Gonsiorek, 1988)²⁰ Autor Frost navodi da se internalizirana stigma odnosi na primjenu negativnih društvenih značenja stigme na vlastiti koncept. Naime, tuđa negativna mišljenja i iskustva, stigmatizirani pojedinci su skloni internalizirati u vlastito iskustvo. To također dovodi do toga da osoba sebe posmatra kao objekta stigme te o sebi počinje razmišljati kao o manje vrijednima, opasnima, nepoželjnima i sl. "Dakle, može se reći da je percepcija diskriminacije važna, ali ne i dovoljna komponenta internalizacije stigme jer je, osim uočavanja postojanja diskriminacije, za internalizaciju stigme potrebno i slaganje sa stereotipima (legitimitet oznake) te primjena oznake na samog sebe."²¹ Koliko će to uticati na pojedinca i koliko će stresa povezanog sa stigmom, pojedinac doživjeti, zavisi od mnogih faktora u njegovoj životnoj sredini. Općenito, stres je povezan sa stigmom kao jedna negativna komponenta u životima stigmatizovanih individua, a može prouzrokovati niz bolesti kao što su fizičko i mentalno oboljenje.

²⁰ David M. Frost; *Social Stigma and its Consequences for the Socially Stigmatized*, str.827

²¹ Karolina Horvat; Slađana Štrkalj-Ivezić, *Povezanost osobne stigme i socijalne samoefikasnosti osoba s dijagnozom shizofrenije*, str.122

Naravno da Allportovu ljestvicu mjerenja predrasuda možemo primijeniti na temu o stigmatizaciji određenih pojedinaca i grupa u društvu. U Goffmanovom određenju stigme vidimo da je to atribut koji povezuje ljude sa nepoželjnim stereotipom. U oba određenja, i kod Allporta i kod Goffmana, zajedničko je iskustvo koje pojedinci dobijaju, a to je izlaganje negativnim stavovima, međuljudska iskustva diskriminacije ili nepoželjnog postupanja koja na kraju mogu dovesti i do nasilja. Možemo zaključiti da predrasude utiču na stvaranje neprijateljske slike o drugima.

3.4 Stigma, lični i kolektivni identitet

Svaka individua u procesu građenja vlastitog identiteta nastoji pronaći optimalan balans između vlastitih predispozicija i sredine u kojoj se nalazi. Da bi našla čvrst oslonac u samom svijetu u kojem živi, tj. da ne bi sve sukobe i promjene u okolini doživljavala kao krah identiteta, individua mora da izgradi personalni identitet. Stabilan personalni identitet koji bi je štitio u okolnom svijetu i ujedno joj omogućio da se sa istom i uskladi. (Golubović, 1999, 23) Kao što smo mogli vidjeti kod Goffmana, svi oni koji osjećaju procjep između virtualnog i socijalnog identiteta su stigmatizovani. Ritzer kaže da je "virtualni socijalni identitet sastavljen od normativnih zahtjeva, vrijednosti, atributa i kategorija koje društvo postavlja pred pojedinca i odgovara na pitanje: Kakva bi to osoba trebala biti? S druge strane, socijalni identitet sastoji se od atributa koje osoba stvarno posjeduje i odgovara na pitanje: Kakva ta osoba zapravo jeste? (Ritzer, 1997)

Onog trenutka kada neku osobu stavimo u određenu kategoriju na osnovu njenog izgleda, statusa, materijalnog stanja, pa na osnovu toga joj uskratimo socijalna, ekonomska prava- stavili smo je na marginu društva. Biti na margini društva znači, upravo to, biti uskraćen socijalnih, političkih, ekonomskih prava koja su dostupna drugima, a koja omogućavaju ispunjen i dostojan život. Biti marginalizovan nije uslovljeno time da je neko siromašan, nezaposlen, bolestan ili pripada nekoj vjerskoj zajednici- to znači biti isključen iz svih aktualnih dešavanja, poput političkih izbora, prava na zdravstveno, pravo na odlučivanje i sl. Pojam marginalizacije nema nikakvo specifično značenje povezano sa karakternim crtama ličnosti nego isključivo postavljenje osobe ili grupe ljudi na marginu, na granicu.

Počevši od neke osnovne podjele stigme možemo navesti Goffmanovu podjelu u kojoj on stigmatu dijeli na *tjelesnu stigmatu ili tjelesnu unakaženost* koja je uočljiva, zatim *slabost karaktera* kao stigma koja se očituje u slaboj volji, povodljivosti, niskim strastima te *nacionalna, vjerska* stigma koja se prenosi s koljena na koljeno i jednaka je za sve članove porodice. *Fizička* stigma je uglavnom vidljiva i može se odnositi na neki invaliditet, hendikep, pa čak i ružnoću i sl. Goffman nam govori da su to sve "društvene informacije" te da je to "informacija o pojedincu". "Ona informiše o njegovim manje ili više stalnim karakteristikama, za razliku od raspoloženja, osjećanja ili namjera koje može iskazati u određenom trenutku. Ova informacija, kao i oznaka kroz koju se očituje je povratna i otjelovljena, tj. nju prenosi sama osoba fizičkim iskazom u konkretnom prisustvu onih koji taj izkaz primaju. (Ibidem, 2009, 55)

Pitanje koje se onda postavlja jeste kako se osoba nosi sa tom "društvenom informacijom"? "Snow i Anderson (1987) daju jedan primjer tehnika upravljanja informacijama opisujući kako beskućnici kriju od javnosti „virtualni društveni identitet“ (Goffman 1963: 2) kako bi izbjegli javno suočavanje sramote. Prema Snowu i Andersonu, beskućnici se koriste „distanciranjem“ tako što se aktivno odvajaju od slično smještenih pojedinaca ili institucija koje im služe; "narativno uljepšavanje" prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i "prihvatanje" kroz ekspresivno potvrđivanje društvenih uloga i statusa povezanih s beskućništvom."²²

S obzirom da obilježja stigme imaju tu karakteristiku stalne uočljivosti osoba se s njom mora nositi na svakodnevnom nivou. Porodica kao izvor primarne socijalizacije pojedinca ima veliku i važnu ulogu u "predstavljanju" stigme osobi koja se treba "suočiti" sa društvom. Prema kriterijumu vidljivosti, nosioci stigme se susreću sa dva kriterijuma koje Goffman naziva diskreditujući i diskretni, prema kojima bivaju prepoznati. Autor kaže da je diskreditovana ona koja je vidljiva samim svojim postojanjem i uzrokuje neugodnost kod stigmatizovane osobe pri susretu sa "normalnima", a diskretna je ona koja ili nije vidljiva okolini ili nije poznata drugim ljudima ili osoba koja je nosi misli da nije poznata. S obzirom da se spominje termin "normalan" koji stoji naspram termina stigmatizovan, isti bi označio osobe koje zadovoljavaju vrijednosne i normativne zahtjeve okoline i koje nemaju proturječnosti između ličnog i društvenog identiteta. "Ako se nekim skupinama onemogućiti da u potpunosti sudjeluju u društvu, njihov će društveni status ostati 'manji od' nestigmatiziranih skupina, što se često doživljava kao legitimiranje prevladavajuće društvene stigme. Oni kojima je dopušteno puno sudjelovanje u društvu postaju etablirani kao normalni, a oni koji nisu ostaju marginalizirani.(Herek, 2007)"²³

²² Abdi M. Kusow; *Contesting Stigma: On Goffman's Assumptions of Normative Order*, str.180

²³ David M. Frost; *Social Stigma and its Consequences for the Socially Stigmatized*, str. 825

Svjestan, s jedne strane, nagrada koje uživa u društvenom životu (zato jer je etiketiran kao "normalan"), pojedinac teži pridržavanju ponašanja koje mu je osiguralo te nagrade. S druge strane on, svjestan kazni i "zaraznosti" stigme, teži izbjegavanju kontakta s onima koji su stigmom "zaraženi" zbog čega neće imati neposrednih iskustava sa stigmatiziranim osobama, pa će ih kategorizirati i prosuđivati koristeći se tipizacijom i generalizacijom.

Komunikacija socijalno povezuje ljude. Cjelokupni proces oblikovanja osobe nezamisliv je bez društvenog i kulturnog okvira u koji ulaze simbol, jezik, komunikacija pa i igra kao segment oblikovanja osobe. Komunikacija ima ulogu sporazumijevanja, povezivanja sa drugim osobama. Preko komunikacije osoba pripada kulturnoj zajednici. Oblikovanje osobe događa se unutar nekog svijeta, društvenog okvira, društvene zajednice, porodice, sredine.²⁴ Goffman navodi da porodica, a u manjoj mjeri i lokalno stanovništvo, može razviti sposobnosti kako bi stvorilo zaštitnu kapsulu. Zaštitna kapsula bi predstavljala određeni štit za dijete od raznih informacija koje bi išle u prilog njegovom samoomalovažavanju. Samim tim se može raditi na izgradnji zdrave ličnosti koja će kasnije biti spremna da sa svojom stigmom istupi pred druge. (Ibidem, 2009, 44-45)

Koliko i da li će se osoba prilagoditi okolini zavisi od njene ličnosti, ali i ponajviše ličnog identiteta koji stvara unutar grupe i porodice. "Pojedinac, pored osobnog pojma o sebi koji je utemeljen na percepciji individualnih osobina i postignuća, stvara i socijalnu sliku o sebi. (Tajfel, Turner, 1986) Kroz socijalnu sliku o sebi, tj. socijalni identitet, definira svoj položaj u zajednici u kojoj živi, raspoređuje i razvrstava informacije o drugima iz svog okruženja, te određuje granice vlastitog identiteta i granice odnosa sa drugima. Ovaj proces se odvija pomoću socijalne identifikacije, socijalne usporedbe i pozitivnog psihološkog razlikovanja grupa. (Tajfel, 1978)²⁵

Problem identiteta oduvijek je bio meta mnogim autorima. Jedno od bitnijih pitanja u oblikovanju ličnosti inidividue je pitanje proturječnosti između personalnog i kolektivnog identiteta. Problem je naročito naglašen sa pojavom tzv. globalnog društva, koje nameće unifikaciju i nastoji da potre regionalne razlike, što podrazumijeva jedan veoma uopšten model identiteta koji će biti oslobođen svakog "historijskog sjećanja" na partikularno zajedništvo, te stoga ne može obezbijediti "historijski identitet". (Ibid, 1999, 8) Jedna od definicija socijalnog identiteta, koju nalazimo kod Chapman glasi da se socijalni identitet definiše kao "dio

²⁴ Anđelko Milardović, Stranac i društvo- Fenomenologija stranca i ksenofobije, str. 119.

²⁵ Povjerenje, solidarnost i tolerancija- vrijednosti koje čine zajednicu kvalitetnijom- Jelena Brkić Šmigoc, 100str.

samopouzdanja pojedinca koji proizlazi iz njegovog/njenog znanja o njegovom/njenom članstvu u društvenoj skupini ili skupinama zajedno s vrijednošću i emocionalnim značenjem vezanim za to članstvo".²⁶ Profesorica Brkić-Šmigoc navodi da članstvo, tj. znanje (kognicija) i emocionalni osjećaj (afilijacija) o pripadnosti određenoj grupi/zajednici, zajedno sa procjenom (evaluacijom), čine elemente identiteta pomoću kojih procjenjujemo pojedinčev odnos prema identitetu.²⁷

Goffman kaže da prilagođavanje svog ličnog stava, svog ponašanja, mišljenja drugim ljudima u cilju prihvatanja, izaziva devijaciju. Javlja se kontradiktornost kod osobe kojoj društvo govori da ona pripada široj grupi kao i ostali, ali u isto vrijeme naglašava da je ona "posebna i drugačija". Često se dešava "saradnja stigmatizovane osobe sa normalnima u pretvaranju da je njena poznata različitost nebitna i neprimjetljiva." (Ibidem, 2009, 53) Ukoliko osoba nema jak lični stav dešava se da poklekne pred zahtjevima društva i počinje da se prilagođava u situacijama koje i nisu u njenoj moći. "Stigmatizovana osoba je sklona da ima ista ubjeđenja u pogledu identiteta kao i mi; ovo je nepobitna činjenica. Najdublji osjećaj o tome šta je ona je uslovljeno je njenim osjećajem da je ona jedna "normalna osoba", ljudsko biće kao bilo ko drugi, te, prema tome, osoba koja zaslužuje i dobre izgleda za uspjeh i sreću." (Ibidem, 2009, 19) Nijedna individua na svijetu ne može da živi odvojeno i izolovano od drugih, ali je integracija u socio-kulturnu sredinu samo jedan od koraka u procesu lične identifikacije kao određivanja svog mjesta u svijetu kojem svi jednako pripadamo.

U procesu oblikovanja osobe/individue bitno je njeno samodoživljavanje. Ono nije direktno nego indirektno. Mead kaže: "Individua ne doživljava sebe kao takvu direktno, nego samo indirektno, s posebnih, djelomičnih stajališta drugih individualnih članica iste društvene skupine, ili poopćenog stajališta društvene skupine kao cjeline kojoj pripadamo. (Mead, 2003, 134) Tada se može desiti da osoba ne osjeća poželjno u određenim grupama ljudi ili situacijama, pa će birati ljude i mjesta u kojima može biti ono što i jeste.

Dakle, osoba se općenito može opisati i u kontekstu simboličkog interakcionizma Georgea Herberta Meada. On osobu izvodi iz jezičkog procesa. Mead navodi da osobu treba posmatrati karakterno, dakle, organski i kulturološki. Također kaže da "osoba ima karakter koji se razlikuje od karaktera samog fiziološkog organizma. Osoba je nešto što ima razvoj; ona ne postoji od

²⁶ Madeleine Chapman; Veil as Stigma: Exploring the Role of Representations in Muslim Women's Management of Threatened Social Identity, 2016, str.356

²⁷ Povjerenje, solidarnost i tolerancija- vrijednosti koje čine zajednicu kvalitetnijom- Jelena Brkić Šmigoc, 100str.

početka, pri rođenju, nego nastaje u procesu društvenog iskustva i aktivnosti, dakle razvija se u danoj individui kao rezultat njenih odnosa spram procesa kao cjeline i drugih individua unutar tog procesa." (Ibid, 2003, 131) Socijalizacijom formiraju se individualna i grupna stajališta o drugima. Prema Meadu, "mi nesvjesno vidimo sebe onako kako nas vide drugi, i obraćamo se sebi onako kako nam se obraćaju drugi; nesvjesno se stavljamo na mjesto drugih i postupamo kao oni" (Ibidem, 2003, 64) Zato sebe ne doživljavamo direktno, nego indirektno videći sebe prvo ne kao subjekt nego kao objekt. "Cooleyev koncept "ja u ogledalu" i Meadov koncept osobe, bili su vrlo važni u razvoju savremene simboličko - interakcionističke koncepcije o osobi. S konceptom "ja u zrcalu" Cooley je mislio na našu sposobnost da sami sebe vidimo onako kako vidimo bilo koji drugi socijalni objekt. Ta ideja može biti rastavljena na tri osnovna dijela. Prvo, mi zamišljamo kako izgledamo drugima. Drugo, zamišljamo kakvo bi njihovo prosuđivanje o nama moglo biti. Treće, razvijamo određeni samoosjećaj kakav je, na primjer, ponos ili poniženje, kao rezultat naših predodžbi o prosudbama drugih o nama." (Ritzer, 1997, 193)

Kao društvena bića nužno i neizbježno dijelimo sredinu te samim tim naše sopstvo uvijek uključuje iskustvo drugoga.²⁸ Društvo i pojedinac razmjenjuju interakcije i reakcije. Reakcije i interakcije, kao i sama komunikacija među pojedincima, posredovane su simbolima i jezikom. Kao i Simmel, Mead govori o dvjema formama ponašanja- o saradnji i društvenom antagonizmu. Prva uzrokuje prijateljska stajališta i odnose, a druga neprijateljska stajališta i odnose između ljudskih individua umiješanih u društvenu situaciju. (Mead prema Milardović, 2013, 122) Razlika u susretima može biti da li je za stigmatizovanu osobu teže podnijeti neke susrete od drugih, a da li je za "normalnu" osobu sve isto. Svi mi imamo svoju ulogu u društvu, tačnije društvenu ulogu koja podrazumijeva realizaciju prava i obaveza vezanih za tu ulogu.

Društvene norme kao vodič pravilnog ponašanja služe za regulisanje pravilnog ponašanja unutar društva. Ponekad pojedinčeva percepcija društvenih normi može biti pogrešna, ali ono što motiviše pojedinca na ispunjavanje istih jeste jasnija slika društvene stvarnosti te zadržavanje osjećaja pripadnosti zajednici. Društvene norme mogu biti pogrešne u slučaju da su izvor subjektivne percepcije jer one tada postaju vodič individualnih ponašanja. Norme, dakle, nisu statična pravila. Pojedinci ih uče prije svega kroz interakciju sa drugim ljudima te se mijenjaju u skladu sa javnim ponašanjem grupe, pojedinci o njima saznaju na različite načine poput medijskog izvješavanja, od strane relevantnih institucija, vlada i sl. Dešava se to da stigmatizovana osoba, u cilju zaštite sopstvenog integriteta, poklekne mnogim pritiscima.

²⁸ Dražen Cepić, "Poopćeni drugi" i "Veliki drugi"- sličnosti i razlike između Meadove i Lacanove teorije konstituisanja subjekta, str.31

Kažnjavanje nepoštivanja društvenih normi, koje ponekad za "normalne" pojedince ne predstavlja problem, za osobu sa stigmom je ponekad najneprijatnija situacija. Dok se "normalnima" i praštaju stvari koje ne bi smjele, stigmatizovane osobe nažalost trpe veće posljedice. Dešava se to da "standardi koje je" stigmatizovana osoba "prihvatila od šireg društva navode da se iznimno saživi sa onim što drugi vide kao njen neuspjeh, neminovno izazivajući kod nje, makar i na momente, osjećaj da ona zaista nije postigla ono što je trebala."(Goffman, 19) Neprijatnost i stid tada postaju jedini osjećaji koji prerastaju u samoomalovažavanje te do krajnjih granica i udaljavanje od društva.

Unutargrupna pravila ponašanja formiraju socijalni identitet pojedinca. Kao član grupe pojedinac se nakon nekog vremena počne identificirati sa tom grupom percipirajući sebe kroz karakteristike članova grupe. To osobu dovodi do poštivanja društvenih normi, posebice normi njegove grupe za koju smatra da su svi isti i jednaki unutar nje. Golubović navodi da društvene vrijednosti- način na koji individue usvajaju društvene vrijednosti (prisilno ili selektivno) umnogome utiču na to kako će se one uključivati u svoju zajednicu, ali i kako će se odnositi prema sebi. (Ibidem, 1999, 35) U skladu sa praćenjem i poštovanjem normi stvara se osjećaj kohezije među pojedincima pri čemu im se stvara osjećaj sigurnosti i pripadanja. S druge strane, nepoštivanjem društvenih normi društvo reaguje u smislu ograničavanja našeg djelovanja na različite načine- izravnim kažnjavanjem, ili neizravno-odbacivanjem, marginalizacijom, stigmatizacijom. S obzirom na posjedovanje moći odlučivanja koje ponašanje je poželjno, a koje ne, društvene grupe imaju moć definisanja određenih društvenih pojava. Jedna od vrsta kolektivnog identiteta koju Golubović navodi je grupni identitet. Za grupni identitet je karakteristično da se odnosi na manje cjeline koje se odlikuju neposrednim odnosima među članovima (face-to-face) (ja-mi identifikacije), kao primjer mogu se navesti: porodična grupa, grupa vršnjaka, prijateljske grupe i slično. Stoga se može reći da je grupni identitet elementarna forma kolektivnog identiteta po dvije osnove:

- svaki pojedinac pripada nekoj grupi i sa njom se identifikuje
- što je po svojoj strukturi najmanje složena (Ibidem, 1999, 29)

Naime, društvene grupe definišu i određuju stigmatu, ko je posjeduje i ko je treba posjedovati te se tako uvijek stigmatizuju "oni drugi", oni koji su "manji", drugačiji, oni koji ne posjeduju moć. Weberova definicija da je moć sposobnost da drugima nametnemo željeno jasno oslikava ovakvu sliku društva. Ako kažemo da je stigma produkt ljudskog djelovanja samim tim kažemo da stigmatizovani tj. diskreditovani atributi sami po sebi ne postoje, nego su također produkt

odlučivanja onih koji imaju moć definisanja društvenih normi i društvenih vrijednosti. Može se zaključiti da je neophodan uslov za društveni život mogućnost da svi oni koji učestvuju zadovolje određen broj normativnih očekivanja, očekivanja koja se jednim dijelom podstiču zbog zakonske konstitutivnosti. Neuspjeh ili uspjeh u ispunjavanju tih normi ima vrlo različit uticaj na psihološki integritet osobe. U isto vrijeme sama želja da se ispune norme, samo dobra volja, nije dovoljna, jer u mnogim slučajevima osoba nema direktnu kontrolu u vezi sa nivoom svoje sposobnosti da ispuni norme. (Ibidem, 2009, 140-141)

U ovom poglavlju predstavljen je pregled različitih teorijskih razmatranja o stigmati. Uticaj stigme se prenosio stoljećima koju su generacije s koljena na koljeno održavale kroz svoje kulture. Tako stigma ima i izrazit sociokulturni karakter. Nije izostavljen ni njen multidisciplinarni značaj pa je prikazan doprinos mnogih drugih disciplina. Uticaj stigme na lični i kolektivni identitet je od velikog značaja. Prije svega, uticaji na individualni identitet se uvijek oslikavaju na psihološkoj razini pojedinca. To se može vidjeti kroz mnoge situacije u svakodnevnom životu pojedinca koje za njega izazivaju stres i nelagodu. U narednom poglavlju ćemo više reći o socijalnoj isključenosti koja je jedna od posljedica stigmatizacije.

4. SIROMAŠTVO I SOCIJALNA ISKLJUČENOST

Kao što je već navedeno postavljanjem ljudi na marginu društva znači isključivanje istih iz društvenih aktivnosti kojima mogu odlučivati o svom životu. Nažalost, zbog uskraćenosti, drugi odlučuju o njihovom životu. Razni su faktori isključivanja pojedinca iz društveno bitnih aktivnosti. Jedan od bitnijih i često najprisutnijih jeste siromaštvo. Međutim ne treba miješati socijalnu isključenost i siromaštvo jer socijalno isključen može biti i pojedinac zbog svog invaliditeta, a sa svim finansijskim mogućnostima. Druga razlika jeste što siromaštvo može biti apsolutno dok socijalna isključenost ne može. Ne postoji apsolutna isključenost iz svakog životnog područja. Ljudi, dakle, mogu biti isključeni iz različitih segmenata društvenog života: socijalnih veza, obrazovanja, politike itd. Isključenost iz jednog životnog područja može imati za posljedicu isključenost iz drugih. "Mason-Whitehead i Mason (2007) sugerirali su da su stigma i socijalna isključenost bliski srodnici jer su oba koncepta historijski i kulturološki definisana. Kriteriji na kojima ljudi doživljavaju marginalizaciju - su, historijski i prostorno definisani, te su stoga promjenjivi i u odnosu na tadašnju situaciju, a ne fiksni. To znači da se ljudi mogu uključiti i osjećati uključenima u neke postavke, a istovremeno se osjećaju isključenima ili osjećaju potrebu da mijenjaju svoje ponašanje tako da u drugim nisu isključeni."²⁹ "Dva su koncepta slična i često se prekrivaju: „neki ljudi istovremeno doživljavaju materijalno siromaštvo i socijalnu isključenost, dok drugi mogu biti u siromaštvu bez socijalnog isključivanja ili mogu biti socijalno isključeni bez siromaštva“ (Lister, 2004: 82–3)"³⁰

4.1. Siromaštvo kao faktor socijalne isključenosti i marginalizacije

Potrebno je navesti definicije ovih pojmova. EU siromaštvo, socijalna isključenost i socijalna uključenost definišu se na sljedeći način: siromaštvo: smatra se da ljudi žive u siromaštvu ako su njihovi prihodi (dohodak) i resursi nedovoljni u tolikoj mjeri da ih sprečavaju da postignu

²⁹ Nicki Ward; Social Exclusion, Social Identity and Social Work: Analysing Social Exclusion from a Material Discursive Perspective, 2009, str.245

³⁰ Backwith, Dave; Social work, Poverty and Social exclusion, 2015, str.3

standard življenja koji se smatra prihvatljivim u društvu u kojem žive. Zbog svog siromaštva mogu biti višestruko uskraćeni kroz zapošljavanje, nizak dohodak, loše uvjete stanovanja, neadekvatnu zdravstvenu zaštitu i prepreke cjeloživotnom učenju, kulturi, sportu i rekreaciji. Često su ljudi isključeni i marginalizirani i u smislu sudjelovanja u aktivnostima (ekonomskim, socijalnim i kulturnim) koje za druge ljude predstavljaju pravilo, a može biti ograničen i njihov pristup temeljnim pravima. (Papić, 2008, 262). Koncept socijalne isključenosti evoluirao je s konceptom socijalnih prava, utemeljenim u ideji evropske socijalne države. Unutar diskursa o građanskim pravima, socijalnim pravima i socijalnoj pravdi, status "socijalno isključenih" nije samo shvaćen kao nedostatak pristupa robi, već i kao nedostatak pristupa pravima. Ako je siromaštvo definirano u odnosu na dohodak ili materijalnu deprivaciju, socijalna isključenost je definirana u odnosu na socijalna prava kao što su pravo na rad, stanovanje, zdravstvene usluge i obrazovanje.³¹ "Dok je siromaštvo povezano s nedostatkom raspoloživog dohotka, socijalna se isključenost odnosi na slabo ili nikakvo djelovanje glavnih socijalnih sustava koji jamče puna građanska prava u demokratskom, radnom, zaštitnom i obiteljskom sustavu. Siromaštvo je statičko stanje, ponajviše određeno neposjedovanjem odgovarajućeg dohotka, dok je socijalna isključenost dinamičan proces."³²

Postavlja se pitanje da li je moguće govoriti o ekonomskoj ekspanziji i u isto vrijeme socijalnoj dimenziji? Prema tradicionalnom mišljenju socijalna dimenzija se odnosi na pružanje pomoći samo ugroženim skupinama, na rubu ili ispod ruba siromaštva, nezaposlenima, osobama sa invaliditetom itd. Drugo tumačenje, blisko Evropskoj Uniji kaže da socijalna dimenzija znači uključivanje socijalno ugroženih kategorija te naravno financijska podrška. (Ibid, 2008, 256)

Ako imamo financijski napredak države na jednoj strani i socijalnu dimenziju na drugoj, humani pristup društvu nalazi se između ove dvije strane.

Historijski gledano, od pojave kapitalizma svijet je usmjeren i oblikovan prema načelima dominantne ekonomske sile. Kao rješenja izlaska iz ekonomskih kriza pojavila se političko-ekonomska doktrina koja do danas zastupa stav da se individualna ekonomska dobrobit (koja omogućava slobodu) može ostvariti podsticanjem privatnog vlasništva. Ta doktrina, ili možemo reći ideologija, nazvana je neoliberalizam. Neoliberalizam naspram socijalne dimenzije ima apsolutno oprečne težnje. Dok je jednoj strani cilj isključivo ekonomska dobit (individualna dobit kroz privatizaciju dobara) drugoj je cilj povećanje ljudskih mogućnosti kroz slobodu

³¹ Žarko Papić, Maida Fetahagić, „Prema Evropskoj Uniji - Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH“, 2019, str. 6

³² Zoran Šućur, Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji, Zagreb: Pravni fakultet, 2001, prema Predrag Bejaković

individualnog i društvenog razvoja i napredovanja. Jednostavno rečeno, s novcem dolazi status i moć kontole naših života. Tako funkcioniše kapitalizam.

UN su, objavljivanjem prvog izvještaja o humanom razvoju (Human Development Report - HDR) 1990. godine, uvele koncept humanog razvoja sa holističkom vizijom razvoja koja u centar svih razvojnih procesa stavlja ljude: svi aspekti života - ekonomski, socijalni, politički, kulturni i okolinski, gledaju se iz perspektive širenja sloboda izbora i mogućnosti i unapređenja ljudskih života. (Papić, Fetahagić, 2019, 7)

Humani pristup društvu u fokus postavlja pojedinca, temelji se na povećanju i građenju ljudskog potencijala i omogućavanju sredine za psihički i fizički razvoj. Temeljna karakteristika humanog pristupa je posvećena podjednaka pažnja svim segmentima čovjekovog života: ekonomski, politički, socijalni, kulturni, a ne isključivo ekonomski napredak. U tom slučaju ekonomski razvoj postaje samo jedna od kategorija koja se treba zadovoljiti, ali ne i jedini i primarni cilj. U središte se stavlja čovjek, pojedinac i njegovi potencijali. Ekonomski napredak se u ovom smislu oslikava u ulaganju u ljude kroz izgradnju mogućnosti za zapošljavanje i uključivanje u aktivnosti koje su im uskraćene.

Kroz historiju su se razlikovali i društveni stavovi u odnosu na siromašne osobe, pa se smatralo da postoji društvena skupina koja nije kriva za svoj nezavidan položaj (osobe sa invaliditetom, radno nesposobni i slično), ali i oni koje su svojevremeno bili siromašni (beskućnici, alkoholičari i drugi). U teoriji se uglavnom navode četiri najvažnije skupine objašnjenja siromaštva kao društvene pojave:

- *Teorija kulture* siromaštva podrazumijeva da se način života siromašnih bitno razlikuje od života drugih pripadnika društva, tako da siromašni imaju sličan način ponašanja, slične životne vrijednosti i strategiju preživljavanja.
- *Teorija začaranog kruga* smatra da siromaštvo rađa siromaštvo te ga prenosi s pokoljenja na pokoljenje.
- *Teorija situacijske prisile* objašnjava nastajanje siromaštva kao odgovor na postojeće okolnosti u kojima siromašni nisu u mogućnosti ostvariti vrijednosti i norme uobičajene u društvu. Drugim riječima, siromašni nisu ništa amoralniji ili neodgovorniji (naprimjer, da napuštaju porodicu ili se odaju alkoholu) nego drugi članovi zajednice, već ih na takvo ponašanje sili bijeda i neimaština.
- Zadnja je teorija *koncept potklase*, temeljen na vjerovanju da postoji skupina ljudi koja se strukturno odvajaju i kulturno razlikuje od uobičajeno zaposlene radničke klase. Sam

je koncept trebao ukazati na probleme ponašanja i nasilja među rasnim manjinama (npr. crncima, Latinoamerikancima i drugima) (Šućur (2001) prema Bejaković, 2017)

Mnogi autori siromaštvo dijele na apsolutno i relativno siromaštvo. Ono u čemu se mnogi autori slažu jeste da je uzrok siromaštva nedostatak materijalnih sredstava, ali nekolicina smatra da je uzrok i nesposobnost pojedinca da sebi obezbijedi uslove za normalan život. To povlači mnoga druga pitanja. Ukoliko pojedinac nije sposoban da obezbijedi sebi dostajan život, neće biti sposoban ni drugima, npr. djeci. Posljedica toga može biti da djeca odrastaju u nezdravoj porodici koja nije u mogućnost obezbijediti im obrazovanje, javlja se manjak ambicija i volje za boljim postignućem. Postoje slučajevi i kada djeca ne žele ići stopama svojih roditelja i na sve načine ustraju u prevazilaženju situacije. "Siromaštvo može biti apsolutno – ono koje podrazumijeva trajno gladovanje i nepostojanje bilo kakvih pristojnih uvjeta za život. No danas sve više autora prihvata koncept relativnog siromaštva koje se odnosi na određeno vrijeme i mjesto. Apsolutno se siromaštvo uglavnom odnosi na fiziološke potrebe; kod relativnog se siromaštva sagledavaju socijalne potrebe." (Bejaković, 2017) Apsolutno siromaštvo polazi od definisanja osnovnih životnih potreba koje ljudima omogućavaju preživljavanje. Relativno siromaštvo označava nejednakost u dohotku u odnosu na druge. Neminovno je da siromaštvo kao takvo dovodi do marginalizacije. Otežavajuća okolnost za takve osobe jeste što u društvu postoji stav da su takve osobe same zaslužne za svoje stanje. Najčešće je takav stav prema razvedenim, samohranim majkama koje su "same krive za razvod braka".

Po tome se i razlikuju definicije siromaštva na one koji smatraju da je siromaštvo utemeljeno na konceptualizaciji materijalnih resursa ili na stanje životnog standarda. "Za Sen slijedi da siromaštvo ne treba definisati u smislu dohotka, već zbog „neuspjeha osnovnih sposobnosti da dosegnu određene minimalno prihvatljive nivoe“ (Sen, 1992, citirano u Lister, 2004: 16). (Backwith, 2015, 15) Zatim, "Townsend (1979: 31) definiše siromaštvo: Za pojedince, porodice i grupe može se reći da su u siromaštvu kada im nedostaju resursi za nabavku prehrane, učešće u aktivnostima i životne uslove i pogodnosti koji su uobičajeni ili su barem široko ohrabreni ili odobreni u društava kojima pripadaju." (Ibid, 2015, 14)

4.2. Oblici i vrste socijalnog isključivanja

Goffman je mnogo govorio o subjektivnim osjećajima stigmatizovanih osoba naglašavajući njihovu borbu sa prvom spoznajom stigme pa do predstavljanja iste drugim ljudima. Izlazak iz zaštićene kapsule, kako je on opisao porodicu osobe sa stigmom, je uvijek izazov i iskušenje. Socijalno isključivanje ne znači samo nedostatak prihoda, ekonomskih sredstava za život nego upravo taj subjektivni osjećaj odbačenosti, inferiornosti te manjak vrijednosti koji dovodi do potrebe za skrivanjem od drugih.

Postoji mnogo uzroka socijalne isključenosti:

- Politička isključenost može značiti isključenost iz političkih izbora, slobode izražavanja te jednakih mogućnosti;
- Ekonomska isključenost znači nedostatak pristupu tržištu, nemogućnost zapošljavanja te posjedovanja vlastite imovine;
- Društvena isključenost u nekim slučajevima može poprimiti radikalne oblike. Često može poprimiti oblik diskriminacije na osnovu spola, kože, etničke pripadnosti, seksualne orijentacije itd. Ona je uglavnom uzrok i ekonomske isključenosti;
- Kulturna isključenost podrazumijeva stepen prihvatanja normi i vrijednosti (Ibid, 2019, 11)

Činjenica je da socijalna isključenost ima i svoje psihološke aspekte koji ne smiju biti zanemareni. Materijalno siromaštvo i socijalna marginalizacija čine pojedine aktivnosti nedostupnim ponekad i nemogućim. Ovo stanje može ići do te mjere da djeci budu uskraćena osnovna prava na obrazovanje, zdravstvenu pomoć i sl. Stigmatizacija dovodi do promjene u osjećajima, ponašanju, stavovima pa se kod osoba javlja socijalno povlačenje, zanemarivanje, nisko samopouzdanje, izostanak brige o vlastitom zdravlju- što zbog materijalnih nedostataka što zbog psihičkog stanja. Socijalno povlačenje uzrokovano marginalizovanim položajem dovodi do stanja da pojedinci više ne žele potražiti pomoć. Zbog izostanka potrebne pomoći, često se gubi povjerenje u nadležne institucije, te takve osobe radije biraju živjeti svoj način života nego potražiti pomoć.

To je slučaj sa Romskom populacijom u Bosni i Hercegovini. Romi su najveća manjina od ukupno 17 manjina u Bosni i Hercegovini. Iako su vijekovima dio bosanskohercegovačkog naroda i njihove kulture, većinsko stanovništvo uglavnom izbjegava i odbacuje ovu populaciju.

Uz to prisutno je potpuno ili djelomično nepoznavanje romske kulture, tradicije i običaja. Romi kao populacija je na bosanskohercegovačim prostorima prisutna još od 15.stoljeća. Međutim, naučni interes za Rome u BiH javio se tek krajem 19.stoljeća kada je višestoljetnu osmansku upravu odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine zamijenila austrougarska. Nova vlast donijela je sa sobom i novi upravni aparat koji su činili ljudi iz različitih oblasti. Među njima bio je i poljak Leopold Glück³³ koji se može smatrati prvim koji je u Bosni i Hercegovini problematici Roma pristupio sa naučnog aspekta.³⁴ "Ovi obrasci reprezentacije mogu rezultirati time da su neki životi „nevidljivi“ u društvu ili kod ljudi koji su svoj identitet rutinski marginalizirani, oba procesa su iskusili lezbejke i gejevi, ljudi s mentalnim problemima i ljudi s teškoćama u učenju između ostalih." (Ibidem, 2009, 248) Romska populacija se tradicionalno susreće sa socijalnom isključenošću s jedne strane, ovo je uzrokovano sprečavanjem njihove uključenosti koja za osnovu ima rasnu diskriminaciju, a s druge strane, objektivnim posljedicama prethodnoga, samonametnutom izolacijom roma u okvirima vlastitih, romskih zajednica. (Ibidem, 2008, 273) Pored toga što su romska djeca izložena diskriminaciji od strane obrazovnog sistema, uključujući tu i nastavnike i djecu, na osnovu njihove rase, jezika, socijalnog statusa, dešava se to su uskraćena redovnog obrazovanja. Također, jedan od većih problema s kojima se ova populacije susreće jeste što ne posjeduju lične dokumente te nisu upisani u matičnu knjigu što ih dodatno spriječava u ostvarivanju mnogih prava. Velika nepismenost među ovom populacijom dovodi do toga da nisu ni svjesni važnosti obrazovanja. Ni sa zakonske strane nisu dovoljno zaštićeni te mnogi od njih imaju status apartrida.

Ono što bi doprinjelo smanjenju socijalne isključenost romske populacije te smanjenju stigmatizacije jeste mijenjanje svijesti građana kao i onih na vlasti. Naime, doživljavanje romske populacije kao isključivo problematične onemogućuje normalan i dostojan život iste. Siromaštvo postoji od kada postoji i čovječanstvo. Kako se mijenjalo društvo kroz historiju tako se mijenjao i odnos i položaj siromašnih i onih koji to nisu. Siromaštvo, kao jedan od uzroka socijalne isključenosti, je mnogo više od nedostatka hrane i materijalnih potrepština. Važni su društveni odnosi, subjektivni osjećaj inferiornosti, nedostatak ljubaznosti i prihvaćenosti od strane drugih. "Prvo, biti siromašan znači nedostajati u nečemu, na neki način biti manjkav, patiti od insuficijencije, ne ispuniti „minimalni zahtjev“ nečega. Drugo, ovaj „minimalni zahtjev“ ili „prag siromaštva“, kako se obično naziva, je definisan kao „društveno

³³ Profesorica Softić navodi: "Leopold Glück (1854-1907). Gimnaziju i sveučilište je završio u Krakovu. Specijalizirao je dermatologiju u Beču. Bio upravnik Zemaljske bolnice u Sarajevu i rukovodio antropološkom zbirkom u Zemaljskom muzeju BiH. Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini (dalje GZM) 1907, 427-429)

³⁴ Aiša Softić; Prilozi o Romima u Bosni i Hercegovini od kraja 19. do kraja 20. stoljeća, 2019, str.175-176

prihvatljiv“. Odnosno, izlazi iz povijesnih okolnosti određenog društva i stoga je u odnosu na određeno mjesto i vrijeme.³⁵ Kao i drugi oblici diskriminacije i siromaštvo djeluje na institucionalnom nivou. "Siromaštvo u socijalnom radu odraz je stigme vezane za siromaštvo u društvu uopšte. Lister (2004: 101) ovo povezuje s 'drugim', 'tekućim procesom. . . pomoću kojeg se povlači linija između "nas" i "njih". . . i kroz koji se održava socijalna distanca “. Odnosno, siromašni se ljudi izdvajaju tako što su predstavljeni i tretirani kao različiti od ne-siromašnih." (Backwith, 2015, 13-14) Siromaštvo, kao i svaki drugi oblik predrasude, uključuje razne stereotipe, ideje, mišljenja i stavove prema siromašnima. "Drugim riječima, ono što mislimo da je siromaštvo (definicija) će uticati na to koje ljude prepoznavamo kao siromašne (mjerenje), zašto mislimo da su siromašni (uzroci) i šta treba učiniti po tom pitanju (odgovori: politika i praksa)." (Ibidem, 2015, 14)

Pojam socijalne isključenosti postao je popularan u Evropi 90tih godina. Tačnije, 1989. dešava se uvođenje pojma "socijalna isključenost" u preambulu Evropske socijalne povelje, a u naknadnim izmjenama koje su se desile 1996. uvršteno je i novo pravo "pravo na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti". Status socijalne isključenosti ima mnogo dimenzija - siromaštvo, nedostatak osnovnih kompetencija, ograničene mogućnosti zapošljavanja i obrazovanja, kao i neadekvatan pristup socijalnim i društvenim mrežama i aktivnostima. Razlikovanje isključenosti kao "procesa" i "statusa" važno je za razumijevanje dinamičkih odnosa između različitih dimenzija socijalne isključenosti. (Ibidem, 2019, 8) Zajednički ciljevi strategije socijalne uključenosti u EU su:

- promoviranje sudjelovanja u zapošljavanju i pristupa svim dobrima, uslugama, resursima i pravima;
- preveniranje socijalne isključenosti;
- podrška najugroženijima;
- mobiliziranje svih relevantnih tijela. (Ibidem, 2008, 260)

"Socijalna isključenost... uključuje nedostatak ili uskraćivanje resursa, prava, dobara i usluga i nemogućnost sudjelovanja u normalnim odnosima i aktivnostima koji su dostupni većini ljudi u društvu, bilo da se radi o ekonomskim, socijalnim, kulturnim ili političkim arenama. To utiče

³⁵ Keith Griffin, *Problems of Poverty and Marginalization*, 2000, str.1

na kvalitetu života pojedinaca i na jednakost i koheziju društva u cjelini. (Levitas i sur., 2007., str. 9) (Ward, 2009, 239) Definicije poput ovih pokazuju da mnogi faktori doprinose procesu socijalne isključenosti, a istovremeno ukazuju na to da ti faktori mogu biti i materijalni (prihod, stanovanje, dobra i usluge) i diskurzivni (diskriminacija, odnosi). (Ibid, 2009, 239) Dakle, marginalizaciju ne doživljavaju svi isto. Ovi procesi se dešavaju u ljudskim odnosima na mikro i makro razini te se marginalizacija treba shvatiti kao relacijski proces. Pojedinaac može biti marginalizovan u nekom međuljudskom odnosu (sa porodicom, kolegama) ili pak da doživi marginalizaciju na institucionalnom nivou (kroz politiku, rad određenih institucija). Baš kao što je stigmatizacija kulturni proces i produkt, tako je i marginalizacija na neki način ukorijenjena u ljudsku praksu. Ono što se u nekom društvu smatra kao osnova za socijalno isključivanje, u drugom može oblik norme. "Mislim da u tom smislu Giddens tvrdi da se isključenje "ne odnosi na stupnjeve nejednakosti, već na mehanizme koji djeluju na odvajanje skupina ljudi iz društvene struje" (1998, str. 104). Ako slijedimo ovu misaonu liniju, ono što je važno jest biti u stanju prepoznati, a samim tim i označiti, one koji su 'najisključeniji' ili čiji su životi 'najhaotičniji', već sposobnost da se analizirati 'mehanizme', procese koji vode do isključenja i marginalizacije." (Ibidem, 2009, 246) Kao što vidimo marginalizacija je određeni postupak koji različito utiče na različite pojedince, u različitim kulturama i sredinama. Ward navodi da je Fraser (1997) razvila teoriju politike "sugerirajući da se teorije i politike koje se odnose na nepovoljnost uglavnom usredotočuju ili na socioekonomske (materijalne) ili na kulturno simboličke (diskurzivne). (Ibid, 2009, 246)

Dakle, socioekonomska isključenost, kako Fraser navodi, je isključenost koja je povezana s nepravilnom raspodjelom ili pristupom uslugama i resursima. Međutim, iako ishod može biti socioekonomski ili materijalni, postoji priznanje da takva isključenost može, u cjelini ili djelomično, proizaći iz kulturno simboličke marginalizacije. Kulturna simbolička isključenost povezana je s nepriznavanjem, nepoštivanjem i kulturološkom dominacijom, (Ibid, 2009, 248) Socioekonomskoj ili materijalnoj marginalizaciji može doprinijeti upravo kulturna degradiranost koja proizlazi iz "nepravde i nejednakih društvenih obrazaca reprezentacije, interpretacije i komunikacije, procesa kulturne dominacije, nepriznavanja i nepoštivanja (Fraser, 1997)." (Ibidem, 2009, 248)

Socijalna politika koju su usvojile Europske zemlje zahtjeva usklađivanje ovih koncepata sa integracijom sa EU. Strategije koje su donešene imale su za cilj neopohodnu podršku osobama izloženim riziku od siromaštva i socijalne isključenosti samim tim omogućavanje društveno prihvatljivih standarda života. U fokus donošenja strategija stavlja se pojedinac. Pojedinaac je

tako sredstvo i cilj postizanja zadatih ciljeva te samim tim svaki pojedinac mora biti uključen u taj proces, bez iznimke, bez ikakve diskriminacije.

Humani razvoj prije svega je od najvećeg značaja za marginalizovane grupe kojima se žele omogućiti ljudska prava i najbitnije od svega jednakost i ravnopravnost.

Kao što smo mogli vidjeti siromaštvo i socijalna isključenost nisu ekvivalentni pojmovi, ali ponekad ne mogu jedan bez drugog. To znači da će ponekad siromaštvo prouzrokovati socijalnu isključenost, a marginalizacija i osjećaj inferiornosti mogu dovesti do siromaštva. Osjećaj inferiornosti i povučenosti dovodi osobu do izolacije od društva, a samim tim i mogućnosti sudjelovanja u njegovim aktivnostima. Povlačenjem na marginu dobivamo prosjake, prostituciju na ulicama, žene koje traže pomoć od sigurnosnih kuća itd. Svakako da svaki pojedinac treba raditi na podizanju vlastite svijesti prije svega da je dovoljno sposoban obezbijediti sebi dostojan život. S druge strane, društvo mu u tome treba pomoći također podizanjem svijesti da isti ti pojedinci ne trebaju biti odbačeni ni iz kakvog razloga. U narednom poglavlju ću pokušati odgovoriti na pitanje uzroka stigmatizacije u smislu medijskih izvještavanja, a to je da li je uzrok stigmatizacije neinformisanost ili pak pogrešna informisanost?

5. MEDIJSKA REPREZENTACIJA MARGINALIZIRANIH GRUPA

U prirodi čovjeka je potreba za znanjem. Teži da se informiše i bude u toku trenutnih dešavanja. Mediji kanališu informacije koje su pojedincima potrebne. Medijima označavamo sisteme javnog informisanja u svrhu, dakle, informisanja, obrazovanja i zabave najširih slojeva stanovništva. Danas, možda više nego ikad, svjedočimo činjenici da pojedinac može biti informisan o nečemu, u svom najužem okruženju, a što se dešava u suprotnom dijelu svijeta. Možemo reći onda da su mediji društveno aktivni sa velikim procentom društvene odgovornosti. U ovom poglavlju ćemo vidjeti koja je svrha i koje su funkcije medija te pomoću strukture medija objasniti da li i zašto imaju toliki uticaj na čovjekov život.

Koje su to funkcije medija? Kao prvu od funkcija medija u savremenom svijetu možemo navesti upravo informisanje javnosti, dostupnost informacija o relevantnim i trenutnim dešavanjima. Druga funkcija bi bila edukativnog karaktera gdje se pojedinci mogu informisati iz različitih oblasti poput historije, geografije, filozofije, umjetnosti itd. Mediji imaju funkciju i zabaviti svoju publiku. Određenim sadržajem omogućuju svojoj publici zabavu te popunjavaju njihovo vrijeme za odmor. Samim tim, putem različitih sadržaja koje plasiraju, mediji utiču na kreiranje mišljenja te organizaciju vremena u životu jednog pojedinca.

Uzevši u obzir činjenicu velikog udjela u formiranju mišljenja i stavova o određenim životnim temama, postavlja se pitanje: da li su mediji svjesni svoje društvene odgovornosti ako uzmemo u obzir činjenicu da doprinose stigmatizaciji i marginalizaciji pojedinih društvenih grupa?

Govoreći jezikom McLuhana, mediji su danas naši produžetci gdje je svaki oblik tehnologije određeni vid poruke. (McLuhan, 2008, 13) McLuhan je bio tehnološki determinista i neko za koga se kaže da je predvidio tehnološki determinizam. McLuhanov tehnološki determinizam se tumači da se ljudi ponašaju pod uticajem tehnologije, da ih tehnologija mijenja i prilagođava sebi, da tehnologija određuje njihovu komunikaciju i da je to mnogo važnije od samog sadržaja koji se komunikacijom prenosi. Mi se danas informišemo iz toliko različitih izvora da je ponekad jako teško napraviti distinkciju od tačne i provjerene informacije od one koja to nije. Glavni cilj medija je zadovoljavanje potrebe čovjeka da bude obaviješten o važnim društvenim procesima i svim relevantnim događanjima. "Masovni mediji često se povezuju samo sa zabavom, pa se, kao takvi, smatraju prilično marginalnim u životu većine ljudi. Takvo gledište, međutim, samo je djelomično tačno: masovne komunikacije čine dio mnogih naših društvenih

aktivnosti. Medij poput novina ili televizije vrše jak uticaj na naša shvatanja i kreiranje javnog mnjenja uopšte." (Giddens, 454)

Postavlja se pitanje zašto mediji imaju toliko uticaja na ljudske živote? Da li oni i koliko mijenjaju vrijednosti, stilove života pojedinaca i porodice? Da li je taj uticaj posljedica same prirode modernog ili postmodernog društva koga karakterišu:

- potrošenost svih velikih političkih ideologija i dominiranje "ideologija interesa i profita";
- disciplinacija i kontrola ponašanja ljudi koju M. Fuko simbolično naziva zatvorskim arhipelagom;
- brzina kao simbol uspješnosti, a sporost kao odlika nemodernosti i neprilagođenosti;
- fluidnosti i raspršeni identiteti čovjeka u društvu;
- kultura straha i rizika (Jugović, 2014, 213-214)

Podlijeganjem zakonima tržišta mediji vrlo lako postaju manipulatori. U tom smislu, neka od sredstava kojima se služe su kraće teme koje su uglavnom traženije, bizarni načini privlačenja pažnje, slanje poruka o potrošnji kao primarnoj ljudskoj potrebi i slično. Direktnim uticajem, putem plasiranja raznih informacija, utiču na naše stajalište o nečemu te pri tom oblikuju naše misli i stavove. Drugo, mediji mogu djelovati na naše emocije, pa dok gledamo neki sadržaj na televiziji (ugl. su to emisije koje izazivaju empatiju, tugu, sažaljenje) izazvat će neku određenu emociju u nama bilo to tuga, sreća, bijes itd. Takav pristup vodi masovnom komuniciranju i ujedno masovnoj proizvodnji te homogenizaciji sadržaja i monopolizaciji pažnje. Sada iz ove perspektive, mediji se pretvaraju u instrumente moći upotrebljavajući tu moć kao sredstvo dominacije.

Posebno interesantan uticaj je uticaj televizije koja obuhvata najširu populaciju. Televizija predstavlja zatvoren i zaokružen kulturni obrazac koji ima svoju tradiciju, razvojne faze i masovnu upotrebu. Svi televizijski programi su unaprijed osmišljeni, isplanirani i konstruisani. Samim tim u njima nema ničeg "prirodnog", ona je umjetna tvorevina koja ima svoje norme i konvencije. Moć televizije omogućava plasiranje različitih kulturnih, političkih, ekonomskih i drugih ideologija. Za Bourdieua televizija oslikava opasnu formu simboličkog nasilja. Simboličko nasilje je nasilje koje se vrši uz prećutno saučesništvo onih koji ga trpe i, isto tako, često i onih koji ga vrše i to u mjeri u kojoj su i jedni i drugi nesvjesni da ga čine ili da ga podnose. (Bourdieu, 2000, 32) Razlog njegovog isticanja televizije kao najdominantnijeg medija jeste što je televizija medij čiji je uticaj u oblikovanju ljudskih života daleko veći od

bilo kojeg drugog medija. Televizija postaje osnova "društvene konstrukcije stvarnosti" što znači da ona ne samo da prenosi sliku stvarnosti već je i iznova oblikuje. Tako je današnji svijet uglavnom svijet oblikovan medijem televizije za koju Bourdieu koristi metaforu naočala kao nečega što sam pojedinac nije u mogućnosti da vidi, a što određuje opseg i kvalitet onoga što uopće može vidjeti.³⁶

Simboličko nasilje je pojam francuskog intelektualca Pierra Bourdieura. Da bi se moglo objasniti simboličko nasilje, u ovom slučaju, u kontekstu novinarskog izvještavanja, potrebno je prvo objasniti Bourdierove osnovne pojmove poput polja, habitusa, te simboličkog nasilja povezanog sa Bourdieuovim opisom funkcionisanja cjelokupnog mehanizma medija.

Naime, Bourdierova metodologija je relacionistička. On insistira na odnosima. Po uzoru na Webera, Bourdieu društvo posmatra agonistički kao platformu neprestanih borbi i takmičenja. Upravo najopštije mjesto u njegovoj teoriji jeste ideja o društvenom prostoru u koji on ubraja polje.³⁷ Polje predstavlja prostor u kojem pojedinci kroz interakciju međusobno djeluju, stvaraju mrežu odnosa zauzimajući pri tome određene položaje u društvenoj hijerarhiji. Za Bourdieu je taj prostor stvaran jednako kao i geografski prostor. Drugi relacijski ili odnosni pojam je pojam habitusa kao "okvir u kojem se konstruiše predstavljeni društveni svijet". Položaj pojedinca u društvenom prostoru tj. polju "postaje vidljiv tek konstruisanjem habitusa kao formule generisanja" gdje "različiti uslovi života proizvode različite habituse".³⁸ Habitus kao „okvir u kojem se konstruiše predstavljeni društveni svet“ (Bourdieu, 2004); odnosno, kao „sistem trajnih dispozicija“ (pravilnosti)", koje proizvodi jedno društveno okruženje. (Bourdieu (2004) prema Golubović, 2006, 17) Sa habitusom Bourdieu povezuje stilove života: „stil života odaje one koji nemaju“, kaže autor, što se vidi i po načinu na koji koriste slobodno vrijeme, po načinu ishrane i odjevanja, po prepuštanju industrijskoj zabavi „masovne serijske kulture“, po opštoj strukturi potrošnje, koju određuje kao „spontani materijalizam širih slojeva“, za razliku od viših slojeva koji daju prednost „kulturnom kapitalu“. (Bourdieu (2004), prema Ibid, 2006, 18)

Da bi određena skupina postala dominantnija od druge potrebno je da posjeduje moć. Posjedovanje moći, različiti stilovi života zasnovani su na sistemu razlika koje Bourdije objašnjava pomoću različitih oblika kapitala: simbolički, kulturni, politički, društveni, ekonomski, socijalni kapital. Cijeli mehanizam funkcionisanja televizije Bourdieu je opisao

³⁶ Branimir Stojković, predgovor "Narcisovo ogledalo", 2000, str.15.

³⁷ Nenad Fanuko; Kulturni kapital i simbolička moć: tri aspekta Bourdieuove teorije ideologije, 2008, str. 11-12

³⁸ Bourdieu, Pierre (2004): "Habitus i prostor stilova života, str. 134

pomoću simboličkog nasilja. Simboličko nasilje, kao što je već rečeno, Bourdieu karakteriše kao radnje koje neko prečutno odobrava ili trpi. "Dio televizijske simboličke aktivnosti, na nivou informacija na primjer, usmjeren je na privlačenje gledalaca na vijesti koje po samoj svojoj prirodi mogu da zainteresuju sve ljude...Stavljanjem akcenta na crnu hroniku, ispunjavanje dragocjenog vremena prazninom, ničim ili skoro ničim, odstranjuju se relevantne informacije kojima bi trebalo da raspolaže svaki građanin kako bi umeo da koristi svoja demokratska prava. Televizija ima neku vrstu stvarnog monopola u obrazovanju umova izuzetno velikog i značajnog dijela populacije." (Ibid, 2000, 33)

Medijska moć se sastoji u kontroli informacija koje velika većina populacije gleda, sluša i čita. Njihova "target skupina" ovisi od vremena i načina plasiranja informacija. S obzirom na napredak interneta i tehnologije općenito sve više različite dobne skupine imaju pristup istim informacijama. Za "modernog čovjeka" je danas nemoguće da ostane neinformisan. Međutim, postaje dezinformisan. Da li je onda čovjek koji posjeduje toliko načina i mogućnosti informisanja medijski pismen? Koliko je ta medijska pismenost bitna, pogotovo u svijetu u kojem se trenutno nalazimo? Medijska pismenost kao takva znači sposobnost čitanja medijskih poruka, koje se kroz već pomenute ideologije plasiraju, te prihvatiti da one ne prenose ono što se dešava u stvarnosti - već su aktivni stvaraoci tog svijeta. Medijska pismenost znači kritički posmatrati sadržaje koje čitamo, slušamo i gledamo. S obzirom na obilnost informacije koje se plasiraju, posebno na platformi kao što je internet, ponekad je teško kritički posmatrati sve što nam dođe pod "klik". Također, za internetski sadržaj ne postoji služba koja određuje ko može objaviti informacije tako da se pojedinci susreću sa raznovrsnim sadržajem koji može plasirati bilo ko. Efekat poruke koju šalje jedan medij zavisi od etičnog pristupa onih koji tu poruku šalju i medijske pismenosti onih koji je primaju.

Izvještavanje medija o kritičnim, marginaliziranim skupinama društva jako često nailazi na osudu onih koji takav sadržaj kritički posmatraju. Način na koji se šalje neka priča u javnost, sa ciljem što većeg profita, je uvijek diskutabilan i upitan. U sklopu medijske odgovornosti, kodeksa i normi ponašanja je da se pažljivo biraju riječi kada se izvještava o osjetljivim temama. Kada se piše o neobrazovanim i nepismenim osobama treba imati na umu da svi imaju pravo na obrazovanje. Kada se piše o beskućnicima i izbjeglicama treba znati da svako ima pravo na dom. U skladu s tim, navest ću nekoliko pravila izvještavanja koja se nalaze u Priručniku za izvještavanje o marginalizovanim grupama:

- nikad ne otkrivajte identitet maloljetnog djeteta, a pogotovo ako je ono počinitelj krivičnog djela ili žrtva krivičnog djela, a naročito ako je žrtva trgovine ljudima, ili seksualnog nasilja
- nikada ne intervjuišite dijete bez dozvole njegovih roditelja, staratelja ili nastavnika, a ni uz dozvolu taj razgovor ne objavljujte ako bi to djetetu moglo naštetiti.
- poštujujte sagovornika ili aktera priče, a pogotovo ako je pripadnik/ca neke od marginalizovanih društvenih grupa
- nikada ne snimajte osobu iz marginalizovane grupe ako ona to odbija
- poštujujte želju sagovornika da mu/joj se ne otkriva identitet čak i kada imate dozvolu sagovornika da objavite njegovo ime, fotografiju ili video snimak, ne činite to ako procijenite da bi sagovornik zbog toga mogao biti stigmatizovan ili izložen nasilju.³⁹

Šta je to diskriminacija i kako mediji putem svojih sadržaja doprinose istoj?

Zakonom o zabrani diskriminacije, koji je u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine i međunarodnim standardima koji se odnose na ljudska prava i slobode, se uređuje sistem zaštite od diskriminacije.

"Diskriminacijom će se, u smislu ovog zakona, smatrati svako različito postupanje uključujući svako isključivanje, ograničavanje ili davanje prednosti utemeljeno na stvarnim ili pretpostavljenim osnovama prema bilo kojem licu ili grupi lica na osnovu njihove rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovnog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, kao i svaka druga okolnost koja ima za svrhu ili posljedicu da bilo kojem licu onemogući ili ugrožava priznavanje, uživanje ili ostvarivanje na ravnopravnoj osnovi, prava i sloboda u svim oblastima života." U Zakonu o zabrani diskriminacije stoje također definicije neposredne i posredne diskriminacije na koje se diskriminacija dijeli. Tako je neposredna diskriminacija "svako različito postupanje po osnovama određenim članom 2. ovog zakona, odnosno svako djelovanje ili propuštanje djelovanja kada je neko lice ili grupa lica dovedena ili je bila ili bi mogla biti dovedena u nepovoljniji položaj za razliku od nekog drugog lica ili grupe lica u sličnim situacijama." A posredna diskriminacija "podrazumijeva svaku situaciju u kojoj, naizgled neutralna odredba,

³⁹ Dragana Dardić, Milkica Milojević, Priručnik za izvještavanje o marginalizovanim grupama, str.21

kriterij ili praksa, ima ili bi imala učinak dovođenja nekog lica ili grupe lica u nepovoljan ili manje povoljan položaj u odnosu na druga lica."⁴⁰

Mediji mogu da ukažu na problem diskriminacije, ali također i da se nađu u ulozi onih koji diskriminiraju osnažujući i dodatno davajući na značaju već postojećim predrasudama o određenim društvenim grupama. Diskriminacija je najčešća i najvidljivija kada se izvještava o LGBT osobama, zatim Romima, a ne izostaju i druge marginalizovane skupine poput osoba sa invaliditetom, siromašnih, žena itd. Ovakve greške se javljaju kada se novinari ne pridržavaju kodeksa svoje profesije koja, kao što je već rečeno, nosi veliku društvenu odgovornost. Nepridržavanje kodeksa svoje profesije, konkretno novinarske, bi značilo da pretpostavke i lažne informacije predstavljaju kao činjenice te se putem iznošenja ličnih stavova prožetih stereotipima i predrasudama zanemaruju lična prava. Samim tim se ponekad daje prevelik značaj "običnim" informacijama od kojih se pravi senzacija. Obične vijesti koje za publiku i nemaju nekog pretjeranog značaja, ali su tu da upotpune njihovu dokolicu, su tzv. omnibus vijesti. Bourdieu koristi ovaj pojam pomoću kojeg opisuje pokušaj novinara za povećanjem tiraža plasiranjem vijesti koje "ne izazivaju nikakve poteškoće". (Ibidem, 2000, 65) Moć medijskog izvještavanja i "snaga internetskog medija narasla je do enormnih granica i ne leži samo u dostupnosti informacije nego se pretvara i u neograničeno područje za dezinformacije." (Gavranović, 2009, 47)

S obzirom na njihovu ulogu u kojoj se nađu, bilo da je to oblikovanje, održavanje ili suzbijanje društvene stigme, mediji sudjeluju u nagovještavanju ko pripada društvu, a ko ne. Iz perspektive označavanja, da li je pojedinac stigmatizovan ili ne, zavisi od načina na koji je prikazan. "Istraživanje pokazuje da stereotipni medijski primjeri aktiviraju i implicitne i eksplicitne predrasude prema stigmatiziranim skupinama. Izričite predrasude uključuju aktivno odobravanje pogrđnih izjava i nedostatak želje za kontaktom sa grupom. Implicitne predrasude obično su više automatske, apstraktne i simbolične prirode. Dominantni kulturni stereotipi stigmatiziranih skupina dobro su poznati i duboko usađeni na načine na koji mogu implicitno i podsvjesno uticati na donošenje odluka čak i bez svjesnosti opažača."⁴¹ Tako medijski sadržaji često služe kao okidač za aktiviranje stereotipnih osjećaja prema određenim društvenim grupama. Npr. često upotrebljavanje rodno senzitivnog jezika može dovesti do učestalog pojavljivanja "ženskih tema" u medijima koje uglavnom stavljaju akcenat na žensko tijelo. Kada je riječ o online nasilju ili digitalnom nasilju, pojavljuje se pojam koji opisuje svaku

⁴⁰ Zakon o zabrani diskriminacije ("Sl.glasnik BiH", broj:59/09)

⁴¹ Srividya Ramasubramanian, Aya Yadin-Segal; Media's Influence on Stigma, 2017, str.5

komunikacijsku aktivnost koja se može smatrati štetnom za pojedinca, a to je cyberbullying. Internet je postala platforma na kojoj su dominantna djeca i adolescenti pa su samim tim postali target grupa online nasilja. Ostale skupine koje su također podložne online nasilju su žene, osobe sa invaliditetom, LGBTQ itd. Kao što je već navedeno, najčešći oblik digitalnog nasilja od strane medija se dešava prema marginalizovanim skupinama. Studije i rezultati istraživanja pokazuju na veliki udio nasilja prema marginalizovanim grupama na društvenim mrežama. U narednim poglavljima fokusirat ćemo se na medijsku reprezentaciju dviju marginaliziranih društvenih grupa.

5.1. Medijska reprezentacija i konstrukcija stereotipa

5.1.1. Društveni položaj žena i rodni stereotipi

Način na koji mediji govore o ženama odašilje važnu poruku javnosti o njihovoj reputaciji, o njenom položaju i ulozi u društvu. Do sada se pokazalo da mediji imaju veliku tendenciju stereotipisanja žena te da pitanja od općeg interesa postave u rodni okvir. U deklaraciji o uklanjanju nasilja nad ženama usvojenoj na Općoj skupštini Ujedinjenih naroda 20. decembra 1993. god. odlučeno je sljedeće: "U ovoj Deklaraciji terminom "nasilje nad ženama" označava se bilo koji čin nasilja zasnovanog na spolno/rodnoj osnovi koje rezultira, ili može rezultirati, fizičkom, spolnom ili psihološkom povredom ili patnjom žene, uključujući i prijetnje takvim djelima, prisilu ili svojevóljno oduzimanje slobode, bilo u javnom ili privatnom životu."⁴²

Kao što iz navedene Deklaracije vidimo nasilje prema ženama je uvijek rodno utemeljeno nasilje. Kada je riječ o medijskom izvještavanju o rodnoj dimenziji "obično se misli na (ne)upotrebu ženskog roda tokom navođenja titula i zanimanja koje obavljaju žene." Nerijetko vidamo da uz ženino ime stoji umjesto direktorica- direktor, zatim predsjednik umjesto predsjednica itd. Na ovaj način mediji, svjesno ili nesvjesno, podržavaju stereotipe o „muškim” i „ženskim” poslovima i uvriježeno patrijarhalno poimanje rodni uloga. Insistiranjem na upotrebi rodno osjetljivog jezika nastoje se razbiti ove predrasude i žene učiniti vidljivim i na onim pozicijama za koje se smatra da su rezervisane uglavnom za muškarce.⁴³ Kako se cijeli fokus modernog internet svijeta, ali i televizije, okrenuo ka fizičkom izgledu, nailazimo na očiglednu i fizičku diferencijaciju muškaraca i žena. Ovaj vizuelni momenat je itekako bitan.

⁴² <https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/un/a-res-48-104.pdf>

⁴³ http://www.fondacijacure.org/uploads/prirucnik_izvjestavanju%20X-PRESS.pdf , 35str.

Uvidjet ćemo da su muškarci uglavnom prikazani kao mišićavi heroji koji ispunjavaju određene zadatke, dok su žene uglavnom prikazane kao ideali ljepote. "Problem je što su takvi sadržaji često upakirani u seksizam koji se najčešće reflektira u vidu negativne medijske objektivizacije i seksualizacije, u pravilu žena." Ovakav način prezentacije žene u medijima jasno pokazuje da je društvo patrijahalno u kojem dominiraju muška načela te u kojem je sasvim normalno žensko tijelo prikazivati kao seksualni objekt. Tretiranjem ženskoga tijela kao objekta dokida mu se vlastiti identitet, a postavljajući ga u eksplicitne poze i situacije te svodeći njegove funkcije samo na nagonsko i banalno, način je kojim će marketing najčešće, vrlo uspješno, promovirati proizvod i privući publiku.⁴⁴ Često se govori o nevidljivosti žena, odnosno općenito nepostojanju žena u medijima. Na taj način mediji produbljuju jaz između muškaraca i žena u smislu njihovog položaja u društvu, šire i povećavaju seksizam i doprinose opstanku stereotipa. Posebno izraženo isticanje stereotipa i seksizma dešava se u reklamnoj industriji gdje su žene uglavnom prikazane kao domaćice, dame koje pomoću svoga tijela ili dijela svoga tijela reklamiraju određeni proizvod. Provlačenje ovakvih epiteta u medijima, kroz generacije se stvorila jedna opća slika o ženama kako trebaju izgledati i ta slika je postala "uobičajena", "prihvaćena". Svijest građana je glavna karika koja daje moć ovakvim stereotipima i ujedno glavna karika za promjene. Sve dok je svijest građana o izazovima poput ovih jako niska, promjene na bolje mogu izostati još mnogi niz godina.

Još jedna od zamjerki koje su upućene medijima o izvještavanju o ženama jeste "o nasilju samo informativno". Teme o nasilju nad ženama u većini slučajeva nisu pokrenute od strane medija, nego mediji izvještavaju o tome u vidu kratkih informacija. Naslovi koje najčešće vidamo su "pretukao suprugu", "ubijene djevojčice, djevojke, žene", "bivši muž pretukao ženu" itd.

Da bi cjelokupni, kako zakonodavni tako i bilo koji drugi sistem jedne zemlje funkcionisao kako treba i omogućio svojim građanima dostojan život, potrebno je da bude uređen, osiguran i oblikovan zakonima. Da li Bosna i Hercegovina ima uređene zakone o nasilju nad ženama? Bosna i Hercegovina "nema službene podatke o položaju grupa žena koje su podložne marginalizaciji po nekoliko osnova, poput Romkinja, LBGT žena, samohranih majki, udovica, žena treće dobi, žena sa invaliditetom, i žena izloženih porodičnom nasilju."⁴⁵ Ono što je neizbježno spomenuti kada je riječ o nasilju nad ženama općenito pa onda i o izvještavanju o istom u medijima jeste da "zakonodavstvo Bosne i Hercegovine ne daje definiciju nasilja nad

⁴⁴ Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima, dr. Tihana Lubina, dr. Ivana Brkić Klmpak, str.214. i 216.

⁴⁵ Essential services: Analysis of the access to support services (health, police and justice and social services) for women belonging to marginalised groups who have experienced violence, 13str.

ženama. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, kao krovni zakon koji promiče rodnu ravnopravnost zabranjuje nasilje na temelju spola i definiše njegove različite postavke međutim ne odnosi se posebno na nasilje nad ženama ...⁴⁶ Zatim, "podaci o nasilju nad ženama u porodici na nivou BiH nisu objedinjeni i ne postoji jedinstvena metodologija prikupljanja podataka o nasilju nad ženama i nasilju u porodici. Glavni razlog tome treba pronaći u samoj prirodi problema- naporima da se on prikrije, neprijavlivanju nasilja u porodici, nedostatku jedinstvene statističke evidencije i stavu da je nasilje u porodici "privatni problem".⁴⁷

Ono što možemo zaključiti iz ove analize jeste da su žene, a posebno marginalizirane grupe žena izvan perspektive i prioriteta i nisu dovoljno prepoznate u zakonodavstvu i strategijama.

5.1.2. Socijalna isključenost i negativni stereotipi prema Romima

U poglavlju "Siromaštvo i socijalna isključenost" mogli smo vidjeti nešto više o položaju romske populacije u Bosni i Hercegovini. Dakle, Romi su najveća manjina od ukupno 17 manjina u Bosni i Hercegovini. Iako su vijekovima dio bosanskohercegovačkog naroda i njihove kulture, većinsko stanovništvo uglavnom izbjegava i odbacuje ovu populaciju. Kako se određeni broj ljudi sa Romima susreće samo putem medija, i ono što znaju o njima jeste ono što mediji plasiraju u javnost, složit ćemo se da to i nije najsjajnija slika.

U nastavku će biti prikazan primjer novinskog članka o izvještavanju o Romima u Bosni i Hercegovini. Može se reći da ovakvi članci pokazuju neadekvatnost medijskog izvještavanja o ovakvim temama, pa ujedno doprinose stigmatizaciji i diskriminaciji istih.

⁴⁶ Essential services: Analysis of the access to support services (health, police and justice and social services) for women belonging to marginalised groups who have experienced violence, 12str.

⁴⁷ Essential services: Analysis of the access to support services (health, police and justice and social services) for women belonging to marginalised groups who have experienced violence, 18str.

Primjer 1.

Naslov: Sve više djece prosjaka na mostarskim ulicama⁴⁸

Medij: Klix, klix.ba

Objavljeno: 22.09.2014.

Sadržaj ovog članka, kao i sam naslov, nam govori da se na mostarskim ulicama broj djece koja prose povećava iz dana u dan. Koji su negativni aspekti ovog članka koji, pored toga što ukazuju na diskriminaciju, pokazuju i neprofesionalizam novinarskog izvještavanja? Naime, naslov nam govori da se radi o djeci koja prose po ulicama, međutim već u prvoj rečenici vidimo da je riječ o romskoj djeci. Nadalje, tekst upućuje i napominje novčane kazne za ilegalno prosjačenje po ulicama (pogotovo djece), ali se do kraja teksta ne daje odgovor zašto niko tu djecu nije sklonio sa ulice. U tekstu nema sagovornika koji bi odgovorili na ovakva pitanja, poput Centra za socijalni rad ili MUP-a. Pored toga, bez obzira da li je roditelji ovog djeteta dozvolio fotografisanje istog, na fotografiji se može vidjeti lice djeteta što se apsolutno kosi sa Kodeksom za online i štampane medije. Nema sumnje da smo kao čitaoci informicani o stanju djece koja prose na ulici, ali naglašavanjem da su to upravo najviše djeca Romi, ima tendenciju isticanja ove djece u pogrešnom svijetlu. U tekstu ne možemo pronaći nikakvo moguće rješenje za ovaj problem tako da svrha ovog i ovakvih tekstova ostaje upitna. Čitajući tekst stiže se utisak da je na ovaj problem skrenuta pažnja tek kada su ta djeca "zasmotala" gostima kojima ta djeca prilaze pa se navodi "zašto se barem onda na prilazima i na samim turističkim lokacijama ne mogu ukloniti djeca prosjaci." Samim tim se postavlja pitanje i o samoj namjeri novinara/ke. Jedini pozitivan aspekt ovog teksta jeste, bez obzira na njegov sadržaj, pokušaj ukazivanja na jedan veliki problem.

Potrebno je prilikom izvještavanja o romskim problemima izbjegavati upotrebu takvog načina pisanja koji bi mogao izazvati negativne reakcije. Svaki oblik govora mržnje treba izbjegavati te koristiti primjerenu terminologiju koja neće stvarati nove ili povećavati već postojeće stereotipe. I kao jedno od najbitnijih momenata ove vrste izvještavanja, religijske, nacionalne i sve druge različitosti koje bi mogle tu manjinsku skupinu predstaviti kao marginalnu, ne koristiti i isticati. Ukoliko je procjenjeno da je nacionalna pripadnost maloljetnika "u direktnoj

⁴⁸ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/sve-vise-djece-prosjaka-na-mostarskim-ulicama/140922036>

vezi sa slučajem o kojem se izvještava" onda je to trebalo i argumentovati, što ovdje nije bio slučaj.

U ovom poglavlju smo mogli vidjeti određena osnovna objašnjenja funkcionisanja medija generalno, sa kasnijim fokusom na televiziju. Zaključili smo da su mediji sistemi javnog informisanja te da su društveno aktivni sa velikim procentom društvene odgovornosti. Pokušali smo prikazati osnovne mehanizme funkcionisanja medija, posebice televizije čije funkcionisanje Bourdieu opisuje putem "simboličke moći" i "simboličkog nasilja". Da li će doći do diskriminacije pa i do stigmatizacije među ljudima u velikoj mjeri ovisi o načinu kako jedan medij plasira određenu informaciju. Mediji mogu da ukažu na problem diskriminacije, ali također i da se nađu u ulozi onih koji diskriminiraju osnažujući i dodatno davajući na značaju već postojećim predrasudama o određenim društvenim grupama. Potpoglavlje o ženama i Romima nam samo jasnije oslikava položaj ovih skupina kada je medijsko izvještavanje u pitanju. Generalna slika žena u medijima, ne samo na našim prostorima, nego u svijetu, je, kao što smo mogli vidjeti u ovom poglavlju, zabrinjavajuća.

6. ZAKLJUČAK

Ljudi u svojoj svakodnevnicu stvaraju predodžbe koje doživljavaju kao društvenu stvarnost. Danas se sve više ističe značaj socijalnih uticaja i njihovih dinamičnih procesa na pojedinca, ali i obratno. Kako je učenje imanentno ljudskoj prirodi ono je aktivnost koja se stalno događa, neodvojivo od ljudske svakodnevnicu. Aktivnosti, prakse i djelovanje u čovjekovom životu nisu objektivne same po sebi nego su rezultat čovjekovog djelovanja. Samim tim proces internalizacije tih objektivizacija je dio čovjekove svijesti. Učenje se ostvaruje svojstveno određenoj tradiciji i kulturi, te su takvi procesi podložni kontinuiranoj transformaciji i razvoju.

Čovjek znanje prikupljeno u svakodnevnom životu izražava u svim svojim sferama života, na poslu, unutar porodičnih, prijateljskih i drugih odnosa. Ukoliko ovu činjenicu primjenimo na temu stigmatizacije u svakodnevnom životu, vidjet ćemo da, stigmatizacija kao ljudski produkt, nije Bogom dana pojava, prirodna stvar, nego naprotiv rezultat čovjekovog djelovanja. Kroz historiju se promijenilo mnogo stavova o stigmatizaciji i o stigmatiziranim i jasno je da se mišljenja i stavovi razlikuju od kulture, tradicije i običaja u tom društvu. Međutim, ono što se kroz ovaj rad prožima i što je i bio cilj da se na neki način pokaže, jeste da je stigma-odraz same kulture, a ne svojstvo pojedinca. Kroz razvoj društva, povećanje njegove kompleksnosti i višeslojnosti, mijenjale su se strukture društva, stigma se počela gledati kroz prizmu ljudskih prava, a ne kao posljedica uticaja magijskih sila. Određivanjem definicije stigme došlo se do zaključka da je komponenta moći neizostavna iz definisanja stigmatizacije. Moć je uvijek prisutna, ali je uvijek prisutna u nejednakoj formi. Označavanje ljudskih razlika može biti više ili manje prisutno u zavisnosti od društva. To nam ujedno govori da stigma ima karakteristiku socijalnog konstrukta. On kao takav nam govori da možemo stigmatizovati nekoga, a da ga nikada nismo sreli, ili neku pojavu s kojom se nismo susreli. Ono što je uvijek povezano sa interakcijama u svakodnevnicu, stvaranjem stavova i mišljenja o nekom u istima, jesu predrasude i stereotipi.

Stigmatizirani pojedinci su skloni tuđa negativna mišljenja i stavove internalizirati u vlastito iskustvo. Ono što je upitno u ovakvim položajima, a što se kasnije veže na cjelokupan stav pojedinca prema vlastitom životu, jeste uticaj na njegov kako lični tako i kolektivni identitet. Ovo pitanje je produbljeno samom pojavom tzv. globalnog društva. Lični identitet proizilazi iz čovjekovog znanja o samim sebi, svojoj okolini i ljudima koji ga okružuju. Onog trenutka kada neku osobu stavimo u određenu kategoriju na osnovu njenog izgleda, statusa i materijalnog

stanja, stavili smo je na marginu društva. Bitno je napomenuti da biti marginalizovan nije uslovljeno time da je neko siromašan, nezaposlen ili bolestan – to znači biti isključen iz aktualnih dešavanja, bilo političkih ili nekih drugih. Baš kao što je stigmatizacija kulturni proces i produkt, tako je i marginalizacija, što na individualnom što na institucionalnom nivou, ukorijenjena u ljudsku praksu.

Ljudi u Bosni i Hercegovini su obavješteni i svjesni položaja Roma. Nažalost, većini stanovništva glavni vid informisanja o marginaliziranim skupinama jesu mediji. Ono što se vidi u vlastitoj okolini je mali postotak onoga kako mediji kreiraju javno mnjenje. Neizmjeran je uticaj medija u tom smislu. Čitaoci, gledaoci konzumiraju dati sadržaj prihvatajući ga kao jedini stvarni. U tom smislu, mediji su u velikoj mjeri učesnici stvaranja i dodatnog širenja predrasuda, stereotipa, ali i stigmatizacije. Informacije koje mediji plasiraju vidno su senzacionalističke, čak do mjere da podlijeganjem zakonima tržišta sami mediji postaju manipulatori. Iz perspektive označavanja i prikazivanja, da li je pojedinac stigmatizovan ili ne, zavisi od načina na koji je prikazan. Medijski sadržaj često služi kao okidač za aktiviranje stereotipnih osjećaja prema određenim društvenim grupama.

Potpoglavlje o ženama i Romima nam samo jasnije oslikava položaj ovih skupina kada je medijsko izvještavanje u pitanju. Online nasilje u svijetu interneta danas nije nepoznanica. Ono kao takvo ima više pojava oblika; od djece koja zlostavljaju drugu djecu do odraslih koji zloupotrebljavaju pristup javnim portalima te putem pisane riječi vrše nasilje nad drugima. Način na koji mediji govore o ženama odašilje važnu poruku javnosti o njenoj reputaciji, položaju i uloz u društvu. Stoga je potrebno raditi prije svega na vlastitoj svijesti, a zatim i svijesti drugih koliko je u našoj moći. Uviđamo da je u današnjem dobu medijska pismenost i kritičko razmišljenje od krucialnog značaja.

Društvena stigmatizacija rezultira strukturnim nejednakostima, dominacijom i održavanjem uspostavljenih socijalnih normi u okviru zajednice.

LITERATURA

1. Ainlay, S.C., Coleman, L.M., Becker, G. (1986): *The dilemma of difference: a multidisciplinary view of stigma*. New York: Plenum.
2. Ainlay, S.C., Crosby, F. (1986): *Stigma, justice and dilemma of difference*. New York: Plenum.
3. Backwith, D. (2015): *Social work, poverty and social exclusion*. Open University Press.
4. Becker, G., Arnold, R. (1986): *Stigma as social and cultural construct*. New York: Plenum.
5. Bos, A.E.R, Reeder, G.D., Stutterheim, S.E. (2013): *Stigma: advances in theory and research*, dostupno na :
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01973533.2012.746147>
6. Bourdieu, P. (2004): *Habitus i prostor stilova života*. Kultura br.109-112.
7. Cepić, D. (2004): *"Poopćeni drugi", "Veliki drugi", sličnosti i razlike između Meadove i Lacanove teorije konstituiranja subjekta*. Filozofski fakultet u Zagrebu.
8. Chapman, M. (2016): *Veil of stigma: Exploring the role of representation in muslim women's management of threatened social identity*. Wiley, dostupno na:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/casp.2269>
9. Crocker, J., Lutsky, N. (1986): *Stigma and dynamics of social cognition*. New York: Plenum.
10. Dardić, D., Milojević, M. (2010): *Priručnik za izvještavanje o marginaliziranim grupama*. Banja Luka: Helsinški parlament građana, dostupno na:
http://www.fondacijacure.org/uploads/prirucnik_izvjestavanju%20X-PRESS.pdf
11. Devine, PG. (1989): *Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components*. Journal of personality and social psychology.
12. Fanuko, N. (2008): *Kulturni kapital i simbolička moć: tri aspekta Bourdieove teorije ideologije*. Rijeka: Filozofski fakultet.
13. Foucault, M. (1980): *Istorija u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.

14. Frost, M.D. (2011): *Social stigma and its consequences for the socially stigmatized*. Blackwell Publishing Ltd, dostupno na:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/j.1751-9004.2011.00394.x>
15. Gavranović, A. (2009): *Mediji, mitovi i stvarnost*. Zagreb: Sveučilišna knjižara.
16. Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society*. University of California Press.
17. Goffman, E. (2009): *Stigma*. Novi Sad: Mediteran.
18. Goffman, E. (2000): *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
19. Golubović, Z. (1999): *Ja i drugi*. Beograd: Republika.
20. Griffin, K. (2000): *Problems of poverty and marginalization*. University of Massachusetts Amherst, dostupno na:
https://scholarworks.umass.edu/peri_workingpapers/60/
21. Horvat, K., Štrkalj, I.S., (2015): *Povezanost osobne stigme i socijalne samoefikasnosti osoba s dijagnozom shizofrenije*, dostupno na:
<https://hrcak.srce.hr/156956>
22. Hromatko, I., Matić, R. (2008): *Stigma – teatar kao mjesto pregledanja stigmatizacije*, dostupno na:
<https://hrcak.srce.hr/24964>
23. Jugović, A. (2014): *Zapisi iz anomalije*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
24. Kusow, M.A. (2011): *Contesting Stigma: On Goffman's Assumptions of Normative Order*. Blackwell Publishing Ltd, dostupno na:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1525/si.2004.27.2.179>
25. Link, B., Phealan, J.C., (2001): *Conceptualizing stigma*. Columbia University and New York State: Psychiatric Institute, dostupno na:
<https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev.soc.27.1.363>

26. Lubina, T., Brkić, K.I. (2014): *Rodni stereotipi: objektivizacija ženskog lika u medijima*. Osijek: JJ Strossmayer University of Osijek.
27. McLuhan, M. (2008): *Razumijevanje medija*. Zagreb: Nakladnik, Golden Marketing.
28. Milardović, A. (2013): *Stranac i društvo, fenomenologija stranca i ksenofobije*. Zagreb: Pan Liber.
29. Papić, Ž. (2008): Socijalno uključivanje i "Filozofija razvoja". Međunarodni forum Bosna, str. 256-283
30. Papić, Ž., Fatahagić, M. (2019): *"Prema Europskoj Uniji"- Ključni problemi socijalnog uključivanja u BiH*. Sarajevo.
31. Phelan, J.L., Dovidio, B.G., Link, B. (2008): *Stigma and prejudice: one animal or two?* Social science and Medicine, dostupno na:
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4007574/>
32. Ramasubramanian, S., Yadlin-Segal, A. (2017): *Media's influence on stigma*. John Wiley and Sons, Inc, dostupno na:
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781118783764.wbieme0159>
33. Ritzer, G. (1997): *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: NZ Globus
34. Shitz, A. (2012): *Problem društvene stvarnosti*. Beograd: Mediteran.
35. Softić, A. (2019): *Prilozi o Romima u BiH od kraja 19.do kraja 20. stoljeća*. Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
36. Supek, R., Petak, A. (1973): *Društvene predrasude, socijalno-psihološka razmatranja*. Beograd: Radnička štampa.
37. Šmigoc, B.J. (2020): *Povjerenje, solidarnost i tolerancija- vrijednosti koje čine zajednicu kvalitetnijom*. Sarajevo: Amos Graf.
38. Šućur, Z. (2001): *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji*. Zagreb: Pravni fakultet.
39. Ward, N. (2009): *Social exclusion, social identity and social work: analysing social exclusion from material discursive perspective*. Routledge, dostupno na:
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02615470802659332>

Drugi izvori:

- *Deklaracija o uklanjanju nasilja nad ženama*, dostupno na:

<https://ravnopravnost.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/preuzimanje/dokumenti/un/a-res-48-104.pdf>

- *Essential services (2019): Analysis of the success to support services (health, police and justice and social services) for women belonging to marginalised groups who have experienced violence*. Sarajevo, dostupno na:

https://www2.unwomen.org/-/media/field%20office%20eca/attachments/publications/2011/essential_services_intersecting_barriers_eng.pdf?la=en&vs=2334

- *Internet članak*, dostupno na:

<https://www.klix.ba/vijesti/bih/sve-vise-djece-prosjaka-na-mostarskim-ulicama/140922036>

- *Zakon o diskriminaciji* ("Sl. Glasnik BiH", broj: 59/09), dostupno na:

<https://www.osce.org/files/f/documents/1/1/378877.pdf>